

В. МИЛОРАДОВИЧ

Українська
ВІДЬМА

В. МИЛОРАДОВИЧ

Українська
ВІДЬМА

НАРИСИ
З УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ

Упорядкування,
переклад і передмова
ОЛЕНИ ТАЛАНЧУК

Художнє оформлення
ГОРЯ ВИШИНСЬКОГО

Київ
«ВСЕЛКА»
1993

Відьми, русалки, упирі, домовики, чорти — ці так давно створені народною уявою дивовижні образи — не тільки матеріал для вивчення історії народу, його мови, давньої філософії. Вони й досі живуть у свідомості сучасної людини і не втрачають свого впливу на подальший розвиток українського етносу. Отже, щоб пізнати себе, духовну культуру свого народу, треба вивчати і його вірування.

Нариси з української демонології відомого українського етнографа і фольклориста є цінною історико-науковою розвідкою, цікавою не лише фахівцеві, а й широкому колу читачів.

**Примітки
Василя Милорадовича
та Олени Таланчук**

М 480205000—131 БЗ—2—8.93.
206—93

ISBN 5-301-01343-2

© Олена Таланчук, упорядкування, переклад, примітки і передмова, 1993

© Ігор Вишивський, художнє оформлення, 1993

ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!

Цього разу тобі пропонуються цікаві, але, мабуть, незвичні для тебе оповіді, невідомо ким і невідомо коли створені. Напевне можна лише стверджувати, що дуже давно. Здається, вони були завжди і ніколи ніким не придумувались, а тільки переказувалися від діда чи баби дітям та онукам, а як підростали їхні діти і мали своїх дітей та онуків, то й вони чули про чортів, відьом, домовиків і русалок.

— У народних легендах про створення світу розповідається про те, що творили його разом Бог і Сатанііл. Отже, споконвіку у світі існували добро і зло, світло й темрява, щастя і горе. Цієї роздвоєності, боротьби протиріч не лише в природі та суспільстві, а й у власній свідомості, у своєму внутрішньому світі людина осягнути не могла і втілила своє розуміння діалектики життя в дивовижних демонологічних образах русалок, чортів, упирів, відьом та ін. Народжені народною уявою ще до утворення державності, за часів язичництва, пережили вони гоніння християнської церкви, середньовічні спалення і випробування водою, пережили і сімдесят років атеїстичного радянського виховання, коли міфологічні легенди і перекази, замовляння та заклинання, молитви й рецепти народної медицини сприймалися як прояви дореволюційної темноти, безграмотності, забитості мас. Образи ці і досі живуть у свідомості сучасної людини.

Чому ж ці дивні створіння такі живучі? А тому, що вони є відтворенням нас самих. Уся філософія народи, його внутрішній світ знайшли відображення

в народних віруваннях і усній поетичній творчості. Прагнучи розгадати таємницю своєї появи на землі і свого призначення, людство звертається до вічних цінностей. Щоб пізнати самих себе, зрозуміти теперішню духовну культуру народу, треба знати його традиції, дохристиянські вірування.

Ще в кінці минулого століття на хвилі національно-демократичного піднесення був зібраний багатий фольклорний матеріал. Частина його ще й досі не піднята з архівів, частина ж надрукована в старих виданнях, що тепер становлять бібліографічну рідкість. Одним з ентузіастів — збирачів і дослідників народного побуту та усної поетичної творчості — був відомий український фольклорист і етнограф Василь Петрович Милорадович (1846—1911), юрист за фахом. Закінчивши Харківський університет (1869), В. П. Милорадович працював мировим суддею, був санітарним попечителем у Лубенському повіті Полтавської губернії. Багато років він спостерігав народний побут на Лубенищині і зібрав велику кількість казок, пісень, замовлянь, переказів, легенд, рецептів народної медицини. Йому належать такі фундаментальні етнографічні праці, як «Снітинська старовина», «Народна медицина в Лубенському повіті Полтавської губернії», «Життя-буття лубенського селянина». Етнографічні та фольклорні записи В. П. Милорадовича відзначаються точністю, свідчать про наукову обізнаність збирача.

Неабиякий інтерес становлять і нариси В. П. Милорадовича з української народної демонології, які складаються з чотирьох частин: «Мерці», «Русалки», «Чорти», «Українська відьма».

Дослідник переконаний у тому, що переважна більшість демонологічних істот виникла з дохристиянських уявлень про потойбічне життя та мерців. Віра в те, що людина після смерті лише переходить в інший світ, спричинила, з одного боку, формування

культу предків, вшанування покійних як озоронців роду, а з другого — природний страх перед смертю і мерцями. Так само неоднозначні й інші образи «дітей пітьми». Вони не тільки уособлюють зло, і при цьому з ними можна змагатись і перемагати їх (навіть обдурити, бо «перехитрити нечисть — не зріх»). Всупереч своїй демонологічній природі вони іноді допомагають добрим, бідним, скривдженим, чистим душею людям і помщаються скупим, ледачим, байдужим, тобто дотримуються певних принципів народної моралі.

Неоднозначний за своєю природою і найбільш поетичний міфологічний образ русалки. Її і бояться, і жаліють. Вона і чарівна, і підступна. «Як місяць зійде вночі, вони (русалки) співають чарівні пісні, а хто лиш зачує, підходить ближче. Тоді русалки заскобочують його до смерті», — розповідає легенда. В образі русалки втілена складна психологія людини: потяг до краси, жіночої вроди, небуденних стосунків і почуттів і разом з тим — досвід реального життя з його розчаруваннями, втратами, покаранням за порушення звичних норм.

— У міфологічних переказах подибуємо й особливості селянського побуту, і такий характерний для українського національного характеру гумор. Смішне — поруч із трагічним і страшним. За українськими переказами, мерці, наприклад, люблять вареники (на мертвецький великдень можна побачити, як збираються в церкві мерці, якщо затримати в роті до 12-ї години сир з вареника). Взагалі апетит у мерців непоганий, люблять вони ще й добре випити. Але найбільш комічною постаттю в українському фольклорі є, безумовно, чорт.

Демонологічні оповіді — це своєрідні художні твори, в яких вирізьблюється певний національний тип (чорта, відьми тощо). Він багатогранний і може трактуватися по-різному. В переказах та легендах відчутна своєрідна манера кожного з оповідачів, з

особливостями їхнього індивідуального світосприймання і мови, яку ми повністю зберігаємо (проте з урахуванням сучасного правопису). Текст нарисів (коментар В. П. Милорадовича) подається в перекладі з російської мови. Упорядник вважав за потрібне залишити чисельні примітки автора, розшифрувавши скорочені назви й уточнивши по можливості рік і місце видань, на які посилається В. Милорадович.

Текст друкується за виданням: Милорадович В. П. Заметки о малорусской демонологии // Киевская старина.— 1899.— Т. 66.— № 8.— С. 196—209; № 9.— С. 379—400; 1901.— Т. 72.— № 2.— С. 217—233.

Олена Таланчук

I

МЕРЦІ

Стосунки померлих з реальним світом. Обмеження цих стосунків певним часом та певним колом осіб. Страх перед мерцями, обереги від них. Шкода, якої вони завдають. Харчування мерців, їхнє ставлення до родини та майна.

На світанку виникнення людських спільностей людина, не розуміючи значення смерті і не відрізняючи її від тимчасових позасвідомих станів (млості, сну, правця), намагалася розбудити мертве тіло уколами, побоями, докорами, наполегливими закличками, звідки пізніше розвивалося похоронне голосіння¹, а також пропонувала трупові їжу або й насильно годувала його, звідки веде початок загальнолюдський звичай залишати їжу та напої у домовинах мерців, влаштовувати бенкети і жертвоприношення за їх участю².

Окрім їжі, людина оточує своїх небіжчиків ще й іншими звичними для них речами, закопуючи разом з ними одяг, зброю, тварин, жінок і рабів³. Таким чином, за народними віруваннями, мерці, продовжуючи існувати в матеріальному, більш-менш зміненому вигляді, перебувають у постійному і тісному контакті з близькими і взагалі з реальним світом. Лише згодом відвідини мерців починають обмежуватися певною порою року та певними категоріями осіб.

За малоруськими народними повір'ями, мерці збираються в церкві в чистий понеділок (мрецький великдень *), як це видно, між іншим, з народної оповіді, що записана мною в с. Литвяки Лубенського повіту від Наталії Кедевої. «Чоловік їв вареники з вечора на масляне пуцання ** і задержав сира в роті до дванадцяти часів. Вийшов з хати — світитись в церкві. «Піду подивлюсь, що таке?» Пішов, коли собралися мертвяки у церкві і просять його: «Уділи нам того, що в тебе є». Він острахнувся, каже: «Тут я вам не дам. Пойдем на кладовище, я вас там розділю». Повів їх на кладовище, каже: «Сідайте у лави, малі до малих, великі до великих». Поки він їх сажав, півень заспівав, вони по містах пішли».

Ще мерці з'являються на найсвітліше свято. «На одіянні (діяннях), як дочитаються до Христа, задзвонять на утрено, обходять удосвіта із процесією. Ідуть тричі і церкву замкнуть замком. Тоді мертвяки в церкві, а як батюшка чита на рундуці *** або дзвіниці молитву, тоді вони виходять із церкви, оддаляються» (від козачки с. Литвяки Марії Кривоносової).

Взагалі, за народними віруваннями, усі мерці воскресають на світле свято, бувають у церкві і, невидимі, залишаються у хатах родичів до проводного понеділка, який через те й зветься проводним ⁴. У Лубенському повіті їм залишають паску ⁵. Мерці перебувають у рідних також

* В е л и к д е н ь — (Світле свято) — головне весняне свято. В день, коли Христос воскрес, сонце від радості не заходило, і день був великим. тому він зветься Великдень. На Великдень освячується давня християнська їжа: паска, пороса, ковбаси, крашанки, сир.

Останній тиждень перед Великоднем називається чистим. На цьому тижні люди дотримуються посту. У Страсний четвер увечері (після церковного богослужіння — Страсті) повертаються із церкви додому із запаленими свічками, які охороняють від вечястої сили. До цього четверга всі великі роботи біля хати мають бути закінчені, хата прибрана, бо це — Чистий четвер.

На Світлому тижні в четвер справляється наський великдень (тобто лавський, мертвецький, від «нав» — померлий). Часом це роблять в четвер на Страсному тижні. А наступного тижня, в понеділок чи вівторок, — Проводи. — О. Т.

** Йдеться про останню неділю Масляної перед Великим постом. — О. Т. Тут і далі примітки упорядника подаються з ремаркою «О. Т.»; примітки В. Милорадовича — беззастережно.

*** Ганок. — О. Т.

напередодні Різдва⁶ і на поминках⁷. До мерців, які відвідують цей світ незалежно від святкових чи поминальних днів, належать: упирі, тобто чаклуни, яких зреклася церква, єретики, боговідступники, вовкулаки⁸, самогубці⁹. Так, дівчина, яка поміняла віру, вставала по ночах з могили і гірко плакала¹⁰. Не мають спокою в могилі і прокляті батьками діти: проклята ними дівчина зупиняла вночі перехожих¹¹, а запорожці мусили всю зиму годувати померлого попівча, якого ще до народження прокляла мати¹². «Родителі, що прокляли дітей, ходять до свиней із дітьми і лижуть корито. Ходять і ті, ktorих не поминають». В народній оповіді, що записана мною на Лубенщині, померла дівчина після смерті рік служила наймичкою, щоб заробити поминальний обід; оповідь ця нагадує повідомлення відомого гуманіста Меланхтона про дівчину, яка після смерті два роки перебувала серед людей, ходила в гості, мало їла¹³. Певна частина казок про блукаючих мерців — паралель до гоголівського «Вія» — зображує сутичку померлої відьми з клошцем, що читає над нею в церкві. Казки ці зустрічаються як у всіх значних збірниках: Афанасьєва¹⁴, Манжури¹⁵, Іванова¹⁶, Грінченка¹⁷, так і в окремих статтях, наприклад, у моїй «До питання про джерела «Вія»¹⁸. Аналіз цих популярних казок міститься в статті професора М. Ф. Сумцова «Паралелі до повісті Гоголя «Вій»¹⁹.

Мабуть, небажаність відвідин саме цією категорією мерців і викликала обереги від них. Для того, щоб довідатись, чи не відвідує мрець певне житло, перуанці приструшують долівку борошном²⁰, а плем'я го*, жителі Філіппінських островів і малоросіяни — попелом²¹. Іще житло, куди ходять мерці, обсипають і обкурюють зерном із снопів, що стояли на покуті перед Різдром²². На вікно кладуть шматочок заліза²³. Південноамериканські індієці розставляють довкола житла сіті, щоб улімати душу покійника²⁴, а на Харківщині, щоб запобігти появі мерців, хату обв'язують валом, що його спряла дванадцятирічна дівчинка²⁵. Негри не пускають у селище злі душі, перегороджуючи шлях колючими гілками²⁶, а в Малоросії, боячись духів, закидають гілками могили самогубців²⁷. Антори привалують душу каменем, черемиси прибивають її цвяхами або кілком²⁸. На Чернігівщині під час холери одного покійника поклали долілиць, щоб він не вернувся, другому хотіли зв'язати руки²⁹. Найпевніший за-

* Народ групи мунда, що заселяє плато Чхота-Нагпур (Індія).— О. Т.

сіб — прибити мерця осиковим кілком — застосовувався, між іншим, і в Англії³⁰. На Волині кришку труни роблять з осики³¹ *.

В багатьох оповідах Лубенського повіту способи приборкання іще не похованих мерців досить реальні: їх прив'язують до лави канатами або мотузками, а труну обковують сталевими обручами. Ось найкоротша оповідь, яка являє собою наче основу інших, подібних до цієї: «Стоїть хатка, і світиться в ній. Два чоловіка їхало, вони спізнались, заїхали, коли нікого нема, тільки один мертвяк на лаві. На столі водка і хліб лежить. Сіли вони, повечеряли. Один каже: «Я боюся!» А другий: «А я ні! Я знаю, що робить». Узяв ремінні віжки, прив'язав його, мертвого, до лави. Опівночі мертвяк як узяв троццати, лаву потроццив, упав з лавою додолу, так не розв'язавсь» (від Агрипини Кириченкової, с. Литвяки). Наведені заходи безпеки вживаються проти усілякої шкоди, що її завдають мерці, головним чином, висмоктування крові із сплячих (за загальнолюдськими віруваннями). Полінезійці **, наприклад, вірять, що душі померлих (iii) пожирають вночі серце і нутрощі людей; ментири *** також вірять, що мерці виходять з могил і ссуть кров з людей³². Таке саме вірування існує і в Малоросії³³. Мертві відьми п'ють кров з дітей³⁴. «Котора жінка не перестрестить дітей, вікон, дверей, колиски, то мертвяк ходить по хатах, із мізинця кров ссе. Од того дитина нежива».

Крім висмоктування крові, упирі, за народними оповідями та переказами, учиняють інші насильства над людьми. Бетерот, як розповідає Ейбридська сага, виходив з могили, бив череди з пастухами і виганяв мешканців із кантопу, за що труп його був спалений³⁵. Мерці нападають на села цілими зграями, як у Полоцьку 1092 р.³⁶, та змагаються³⁷.

У багатьох народних оповідах, що записані на Лубенщині, мерці намагаються знищити своїх охоронців. Так,

* З осикою пов'язано багато легенд. В одній з них розповідається, як одного разу Христос проходив лугами, і всі дерева схилились перед ним. Всі, крім осики. Коли ж Ісус подивився на неї, вона злякалась і затремтіла. І з того часу вічно тріпоче. Хрест, на якому розп'яли Ісуса, був осиковий. На осаци повісився Юда. Через те вважається, що вона нечиста, проклята, дрижить без вітру; люди боляться її.— О. Т.

** Народи, що живуть на островах Тихого океану: Нова Зеландія, Таїті, Самоа, Ніас та ін.— О. Т.

*** Народ, що живе в Малайзії.— О. Т.

жінка врятувалась від смерті лише завдяки тому, що розважала мерця розповідями про те, як готувати коноплі на сорочку. За іншим варіантом, так само рятується жінка від своєї померлої сестри. Кума, яка сиділа над своєю покійницею кумою, теж ледве врятувалась³⁸. Племінник три ночі поспіль мусив змагатися з померлим дядьком. Хлопець, в якого могила не була запечатана, ганявся вночі за дівчатами, і ті, падаючи, ламали собі руки й ноги. У 1700 р. дух селянина на острові Миконі, вийшовши з могили, вчиняв у будинках розгардіяш і гасив вогні³⁹; а за народною оповіддю з Лубенщини, мертва жінка розкидала меблі, начиння і посуд. Іще, за народними віруваннями, упир може насилати чуму на села⁴⁰ та викликати засуху. У 1898 р. в с. Варварівка Костянтиноградського повіту група селян, яка складалася з одного чоловіка та кількох жінок віком від двадцяти двох до сорока семи років, під час посухи вночі поливала могилу селянина, який повісився, витягнувши з неї хреста, щоб вода швидше досягла самогубця і викликала дощ⁴¹.

Народне вірування про матеріальне потойбічне існування померлих, а якого і бере свій початок звичай залишати їжу та напої в домовині, породило і перекази про пошуки мерцями вночі їжі. Щоб пригостити мерців, треба мати багатий стіл, оскільки апетит у них надзвичайний. Наприклад, в одній із оповідей Лубенщини мрець випиває два цебра горілки та з'їдає вісім цебер харчів. Такий апетит мають і мерці в казках Афанасьєва⁴² і Манжури⁴³.

Проте пригостити мерців не завжди безпечно. У французькій казці «Le soupé du Fantôme»⁴⁴ * мрець, повечерявши у селянина, запросив і того до себе на вечерю; в малоруській — тягнув співбесідника за собою в могилу⁴⁵. Хлопець, який пішов на таке запрошення в могилу до свого померлого товариша і випив з ним горілки, пробув там триста років⁴⁶. З давнини походить загальнолюдський звичай ховати жінок разом з їхніми померлими чоловіками. Про це ще й досі згадує малоросіянка, оплакуючи чоловіка: «Ой, прийми ж мене до себе в сиру землю!»⁴⁷, «Ой, приймай, пригортай мене до себе! Іди попід горою та й бери мене з собою»⁴⁸. Звідси й численні казки та розповіді про відвідини покійними чоловіками своїх удів, особливо якщо ті за ними сумують. Ось одна з таких розповідей.

«Бабин зять пішов у москалі й там умер. Дочка не бачила чоловіка і як його ховали. Вона каже: «Якби я, мамо,

* Вечеря мерця (фр.).— О. Т.

нобачила, який він, москаль?» От він уночі приходить до неї, а мати кудись пішла. Одчинив хату і пита: «Чи хочеш мене побачить коло себе?» Вона злякалась; а в неї дитинка маленька була, от вона ту дитинку схопила та й сіла. Він дійшов тільки до половини хати, до сволока, і каже: «Ну, спасенна твоя душа, що ангола взяла у руки, а то б ти знала, як хотів, щоб я прийшов до тебе!» Пішов вітром з хати, поодчиняв двері й сіни».

За білоруськими повір'ями, мерці приходять до своїх удів допомагати їм у роботі, але при цьому вбивають їх⁴⁹. Тому не дивно, що дружина, аби позбавитися від залищань та відвідин свого померлого чоловіка, заглуздала його і сказала: «Тпру!»⁵⁰. Такі відвідини тим небезпечніші, що дияволи, користуючись тугою вдів, з'являються до них уночі у вигляді покійного чоловіка⁵¹. Подібно до того, як жонатих ховали разом з їхніми дружинами для задоволення інстинкту прокреації, так і нежонатих, з цією ж метою, одружували після смерті. Так, принаймні, коментував Котляревський повідомлення арабського мандрівника Ібн Фодлана про спосіб поховання руського купця: його спалили разом з дівчиною, яку перед тим задушили⁵². Можливо, далеким відгомном цього звичаю є народна пісня про дівчину, яка просить поховати її разом з померлим коханим козаком⁵³. З того самого джерела походять і народні казки про мерця, що їздить на коні з живою нареченою у сльві місяця, як у Бюргеровій «Ленорі»*; вони зустрічаються в Чубинського та в Sébillot⁵⁴ (Les deux fiances **). Материнський інстинкт також, за народними уявленнями, сильніший за смерть, тому так багато оповідей про матір, що приходять до залишених на землі дітей. Наприклад, у гасконській казці «L'innocent»⁵⁶ покійна мати приходить щоночі годувати, розчісувати, міняти пелюшки своєму дитинчаті. Такого ж змісту казки в Чубинського і Афанасьева⁵⁷. Не так ставиться мати до своїх дорослих дітей. Часто, роздратована, вона женеться за дочкою і ладна її розтерзати⁵⁸.

Значно менше трапляється оповідей про потойбічні стосунки батька з дочкою, до того ж йдеться виключно про справи майна та хазяйства, якими господарі продовжують цікавитися і після смерті, вони дають поради та

* Йдеться про баладу «Ленора» німецького письменника Бюргера.—
О. Т.

** Відвідини жінками удівців (осібно від дітей) і померлими дівчатами своїх наречених зустрічаються лише у Іванова⁵⁵.

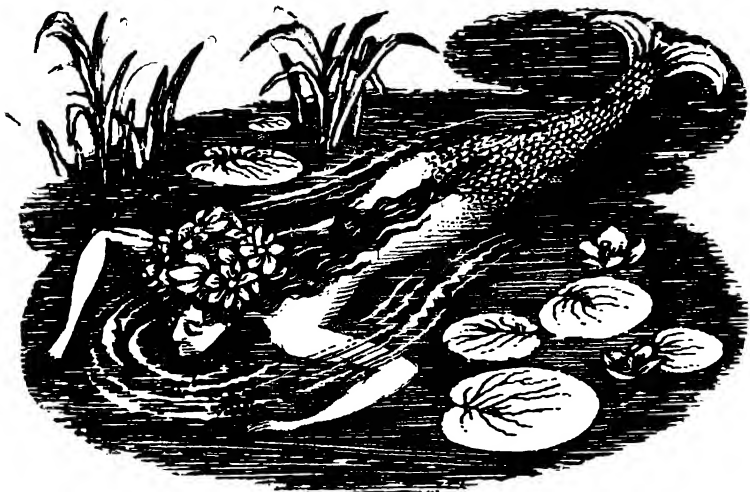
розпорядження. Померлий господар може навідатися на пасіку. Мерці — суворі кредитори. Один мрець протягом тридцяти років відвідував боржника, доки той не поклав на могилу позичених грошей⁵⁹. Чоловік, який знайшов скарб, мусив повернути гроші, як того вимагав померлий дід⁶⁰. Не менш суворо переслідують мерці й тих, хто брав їхні речі. Покійник вдарив сторожа за те, що той загорнувся в сукно для померлих. Інший скрізь вимагав від москаля свої чоботи, поки той їх не віддав⁶¹. В оповіді під назвою «Кубук», що записана мною на Лубенщині, дівка зірвала в мерця клубук *, але мусила його повернути мерцю, який її зразу й розтерзав. Подібні казки із заміною клубука на саван і сорочку знаходимо в Афанасьєва⁶², а в Чубинського замість клубука — «ковпачок»⁶³.

Чутливість мерців до права власності межує часом із дріб'язковістю. «Мертвяк умер, копали йому яму, а баба пішла, набрала глини та змазала діл. Мертвяка заховали. Прийшов він уночі під вікно, каже: «Подай мою землю!» — «Так немає, я вимазала всю на діл». — «Де хоч бери, а давай. То не тобі дано землі, а мені, так не займай». У єї осталось трохи глини, вона однесла і висипала йому на гріб. Він опять приходить увечері: «Подавай мою землю, ти не всю її однесла». Вона взяла на другий день позстругувала і однесла. І він більше не приходив до неї» (від козачки с. Мойсейівка Хорольського повіту М. Руденкової). Те, що такий інтерес покійника до власності зустрічається не тільки в малоруських народних оповідях, доводить, між іншим, французька казка «La jambe d'og» ** про королеву, що була похована із штучною золотою ногою. Коли слуга викрав з домовини цю ногу, покійна королева кричала доти, доки злодій не прийшов і вона його не з'їла.

Таким чином, наведений стислий виклад змісту малоруських народних казок і оповідей доводить, що в них, як і в поховальних обрядах, зафіксовані давні загальнолюдські уявлення та вірування про потойбічне існування, яке майже у всьому подібне до реального життя. Мерці в них живуть і діють, як живі люди, з такими самими бажаннями, почуттями та потребами, що і в дійсності, лише дещо зміненими та перебільшеними. Ці уявлення особливо важливі у вивченні демонології, оскільки блукаючий мрець є основним, первісним типом надприродної демонічної істоти, з якої народна уява створила і решту їх.

* Головний убір, який носять православні священники.— О. Т.

** Золота нога (фр.).— О. Т.

II

РУСАЛКИ

*Різниця між русалками та класичними й романськими сиренами *. Перекази про Мелюзіну і казки про жінок-змій. Цілісність природи русалки. Русалки-утоплениці. Русалки — незрешені діти, із потойбічне існування та зовнішність.*

Вивчаючи оповіді та повір'я про малоруських русалок, необхідно відрізнити їх від класичних та романських переказів про подібних жіночих створінь — сирен, напівжінок-напівриб, які заманювали мореплавців своїм чарівним співом, оскільки ці повір'я на Україні не знайшли відображення, хіба що в зауваженні, що пісні складають морські люди¹. Крім цього короткого посилання, ні в етнографічних збірниках, ані в устах народу немає, очевидно, жодної казки, де б зустрічались істоти з усіма нерозрешеними особливостями сирен водночас. Подекуди трапляються лише окремих ознак. Наприклад, в одній з казок, що була записана нещодавно на Лубенщині, замурована в стіну дівчина покрита риб'ячою лускою, що є ознакою сирени («des sirènes ecailleuses»**за Флюбером). Але цією зоп-

* Сирена — за грецькою міфологією, морська нимфа, жінка з риб'ячим хвостом.— О. Т.

** Сирени лускаті (фр.).— О. Т.

нішньою ознакою схожість і обмежується. Так само і британська сирена ², біла, із золотавим волоссям та риб'ячим хвостом, нагадує малоруських русалок хіба що своїм дитячим віком і більше нічим.

Майже те саме можна сказати про роман французької феї Мелюзіни *, напівжінки-напівзмії, що вийшла заміж за графа Раймунда де Пуатьє, народила йому десятеро синів, але зникла, коли була розкрита її подвійна природа. Оповідь ця дійшла до Правобережної України через Німеччину і землі західних слов'ян ³ і знайшла своє відображення лише в називанні Мелюзінами співачок, напівжінок-напівриб. Проте якщо роман про Мелюзіну не має нічого спільного з повір'ями про русалок, то за своїм основним мотивом він децю схожий на казки про дівчину і жінку зміїв, котрі так само, як і Мелюзіна, до тих пір, поки не розкривається їхня зміїна природа, є істотами добродійними. Так, у казці, яку я записав на Лубенщині, кругом шії сонного хлопчика обвилася змія і перетворилася на царівну з кам'яного царства. Вона потім усе життя допомагала своєму улюбленцеві, між іншим, подарувала йому сорочку із зміїної сили. Більш детальний і кращий варіант цієї казки наведений у Чубинського ⁵. У збірнику ж Афанасьєва «Російські народні казки» дівчина-змія згадується лише епізодично у двох казках про чарівний перстень. У першому варіанті оточена вогнем і врятована селянином дівчина обертається на змію ⁶. У другому ⁷ навпаки — змія на вогнищі після врятування перетворюється на дівчину. Ще ближча до провідного мотиву легенди про Мелюзіну інша казка, яка також записана на Лубенщині. В ній хлопець підпалив копицю, де ховалася змія. Змія вилізла, перетворилася на дівчину, вийшла заміж за хлопця і жила з ним доти, поки він не обізвав її гадиною. З цієї хвилини вона зникає назавжди, діти її обертаються: син — на соловейка, дочка — на жабу. І в Чубинського ⁸ перша половина казки така сама: змія обертається під вінцем на жінку, живе з чоловіком і залишає його назавжди після нагадування про її зміїну природу.

Таким чином, русалки відрізняються від усіх вже зга-

* Фея Мелюзіна, за легендами, ув'язнила свого батька (короля Албанії Еліпаса) в горі і за це мала щосуботи спокуювати свій гріх — перетворюватись у змію. Своєму чоловікові вона заборонила бачитись з нею по суботах. Після порушення ним домовленості Мелюзіна обернулася на крилату змію і зникла назавжди. Роман про Мелюзіну створений наприкінці XIX ст. Жаном з Араса.— О. Т.

даних фантастичних істот тим, що в їхній природі немає нічого подвійного. Вони, за Соловйовим, Афанасьєвим і Кавеліним, душі померлих молодих жінок, дівчат і дітей⁹. Русалки — дівчата, які потонули¹⁰ або померли на зелені свята¹¹. Русалки (дівчата і жінки-утопленниці) стають дружинами водяників¹².

За білоруськими повір'ями, русалки — також утопленниці, вони лоскочуть людей, а як їх упіймають, служать у людей до року і виконують різні роботи; харчуються парю¹³. Проте таке уявлення про русалок, як про дорослих дівчат і жінок, зустрічається лише в поезії, літературі та живописі. Народові, принаймні в центральній Малоросії, воно чуже. Тут немає казок, пісень, повір'їв про таких русалок, немає і обрядів. Народові відомі лише русалки-діти. Це мертвонароджені, приспані матерями, взагалі нехрещені діти¹⁴. До русалок належать також діти, вбиті матерями при народженні¹⁵. За повір'ями Подільської губернії, потерча * (або потороча) лише після семи років стає русалкою-мавкою, або малкою¹⁶.

Потойбічне існування русалок зображується народом такими фарбами: «Русалкам на тім світі темно. Її душечка так літа, як птиця по дереву, їй пристановища нема. І плачеться вона на свою матір, що мати її не зберегла. У четвер на клечальних святках Бог ізбира до міста, тоді їм трошки видненько, а то їм усе темно»

Таким чином, русалки з'являються лише на зелені свята, що підтверджують також друковані матеріали. Тиждень перед Трійцею називався в Росії XII ст. русальним. Русалки можуть показуватися лише в день св. Духа та на Трійцю. Дівчата й жінки зашасаються зорею або любистком (особливо оберігає полин), щоб не залоскотали русалки¹⁷. Русальний, мавський великдень, буває в четвер на зеленому тижні. В цей день не працюють, щоб не образити русалок, весь тиждень не купаються поодиноці¹⁸. На русальний великдень жінки, що втратили нехрещених дітей, збирають дітей з усього околудку, або які трапляються, пригощають їх варениками, паляницями, пиріжками, бубликами¹⁹. На русальному тижні в Білорусії дівчата, гойдаючись на гіллі, закликають русалок. Дітей не пускають купатись²⁰. Русальний великдень називають іще «сухий четвер», так як «тоді тільки росавки просихають, а то усе їм мокро». Лише в ці дні можна спостерігати побут русалок, місця їх перебування, зовнішність та перетління.

* Померла до народження, або мертвонароджена дитина.— О. Т.

Головує над русалками старша, або ігуменя, а за іншими повір'ями — дід, або святий. Під таким наглядом, або й без нього, русалки пасуться, як гуси, на островах, болотах, полях, у лісах, але не можуть переходити межу²¹. Найчастіше бувають русалки біля води: тут вони купаються, бігають, кричать, як кішки²². Люблять більше стоячу воду та мілкі, нешвидкі річки, «щоб не занесла вода». Русалки уявляються дітьми, що сміються, плескають в долоні, гукають: «Гуп! А де ви?», а також співають. Тіло в них блакитне, синювате або темне. «Голі скрізь, з осоки коси». Часто одягнені в червоне. Іноді з'являються у вигляді кішок²³, жаб²⁴ або малих тварин з породи гризунів. «Род криси, полове, хвіст довгий, уха вгору, на лапах по п'яти пальчиків, є нігті. Собака не займала (від М. Івахненка, м. Снітин).

До русального великоддя належать і такі оповіді: «Йшов дід на охоту, переходив болото. Русалки угнались за дідом. Він побіг до дуба, ізліз, а вони й собі деруться та хихочуть. Дід вистрелив, вони тоді одбігли од дуба у компанку та й купаються; і купались до дванадцяти часів. Плигають і кажуть: «Ух, ух! Солом'яний дух». Маленькі діти швидкі, синенькі або голубенькі» (від Д. Бугайової, с. Литвяки).

Співають і такої:

Не бий нога об ногу,
Не сій борошна на діжу,
Ух, ух! Мене мати нехрещену вродила,
На камені садила.

(Від А. Гетьманової, м. Снітин.)

«Пішли дівчата на поле рвати квіток на русальний великдень. Прийшла одна до балки, коли плигають дітки манюні. А вона помахала на другу нишком. Як прибїгла та друга, та в крик, та в голос, та давай тікати. Прибїгли додому, заболіли і вмерли» (від Є. Павликової, с. Литвяки).

«Ішла жінка у село, коли виходять чотири русалки, маленькі, у червоних сорочках, в лодоні плещуть:

Мене мати вродила
Та в хрест не вводила.

Узяла жінка соломинку і усіх перехрестила» (від Н. Кедевої, с. Литвяки).

Про скожий випадок розповідається в овернській казці. На світанку діти в білому оточили подорожнього та вимагали у нього похрещення²⁵.

З усього сказаного випливає, що русалки, не маючи в природі своїй нічого стихійного і двоїстого, є лише різновидом мерців.

III ЧОРТИ

*Походження, розмноження, зовнішність, превтілення.
Розумові здібності, винахідливість і угоди, житло і влас-
ність, охорока скарбів. Різновиди чортів: домовики, лісо-
вики, водняки та вогненні змії.*

Хоча в Малоросії ім'я чорта згадують вголос, лише попередньо перепросивши, проте як у друкованих етнографічних матеріалах, так і в устах народу, чорт має дуже багато назв. По-перше, його, між іншим, називають сатана, біс, той, рябий¹. По-друге, він відомий ще як: сатанайл, сатанюк, ідол, ізвир, фіон, ірод, змії, демон, диявол, дябел, чорт, чортяка, чорний, проклятий, лукавий, нечистий, нечиста сила, несвідомий дух, куций.

Походження фантастичної істоти, відомої під такими назвами, можна простежити в наш час, взявши до уваги такі відомості. В австралійських дикунів душі померлих, яким відмовлено у похованні, перетворюються на інгів — духів, схожих на людей, але з довгими гострими вухами і хвостом. За новозеландськими уявленнями, душі померлих ідуть у ліси, стають злими духами і шкодять навіть своїм близьким. Китайці, індокитайці та індійці бояться душ непохованих, хворих на проказу, чуму, померлих насиль-

ницькою смертю та від пологів. Бували випадки само-вбивств і вбивств з метою помсти ворогам після смерті в образі злого духа ². У класичних народів непоховані душі також ставали злими духами — лаврами ³. У малоросіяни потопельники, тіла яких не були поховані, перетворювалися на водяників ⁴. Чоргами стають і діти, вбиті матерями при народженні ⁵. Подібні факти дають підставу спеціалістам стверджувати, що тінь померлого — первинний тип надприродної істоти, духи-душі, генеалогія яких з часом втрачена ⁶, і що на основі уявлень про людську душу формувалися погляди і на інших духовних істот ⁷.

Далі розмноження нечистих відбувається трьома шляхами: викрадення дітей, шлюб із жінками або між собою. Чорти забирають проклятих матір'ю дітей ⁸; вони у вигляді вихора можуть вхопити і не проклятих, як видно з народної оповіді, записаної в с. Литвяки від Н. Кедевої: «На полі жали чоловік та жінка, а вихор схвативсь, по долу котився, як ухопить дитину — та вгору. Біжать ті люди, кричать: «Рятуйте, рятуйте! Вихор дитину вхопив!» Давай вони пашнею махать навхрест. Нечистий той як з півверсти ніс дитину, потім ниже, ниже. Спустив. У тиждень померлю». Чорти також підкидають жінкам своїх дітей (одмінків), якими вважаються діти, хворі на англійську хворобу ^{9*}. Лютер **, визнавши хлопчика в Десау таким підкидьком, радив його вкинути у річку ¹⁰. Щоб запобігти подібним піддінам, майже всюди біля породіллі ставлять палаючу свічку ¹¹.

Що ж до стосунків з жінками, то чорти з'являються до дівчат в образі парубків, між іншим, і для того, щоб женитися. У народній оповіді, записаній мною на Лубенщині, дівчина лише тоді, коли зачепилася і впала, помітила, що наречений її — чорт ***, і відмовила йому. В багатьох народних оповідях Лубенського повіту чорт іще приходить до безутішної вдови в образі покійного чоловіка. Наприклад: «Чоловік з жінкою жили хороше, потім він умер. Скучала вона за ним, каже: «Коли б же він прийшов до мене!» Наварила вечерять і сіла, та знову: «Коли б мені, Господи, Василь прийшов». Коли гука: «Марія, одчини!»

* Вірогідно, йдеться про хворобу Літля, або центральний спазматичний параліч, симптоми якої — смикання м'язів, тремтіння кінцівок, голови, некоординовані рухи, хода на напівзігнутих кінцівках, скандована мова, — викликали в людей підозру, що це чортіві діти.— О. Т.

** Лютер Мартін (1483—1546) — діяч Реформації в Німеччині.— О. Т.

*** Тобто побачила копита та шерсть на ногах.— О. Т.

Одчинила вона,— коли Василь. Посідали вони вдвох вечерять. «Буду я,— каже,— до тебе ходити, буду і тішити, і буду тебе любити». Послали постіль і полягали спати. І він до неї ходив так, що неділь зо двох, і вона зробилась гладка — так він її втішив. Стала вона кумі своїй хвалитися: «Кумо! До мене чоловік ходить». Кума пита: «Який?» — «Мій Василь». — «Е, ні, кумо, то не Василь». — «А що ж воно таке?» — «А ти з ним удвох вечеряєш?» — «Вечеряю». — «Навари вечерять і вріж йому скибку хліба і солі, а ложки не вмочай в страву. Та впусти ложку додолу під стіл і тоді побачиш, які в його ноги». Зробила вона так, та як глянула, а в його ноги у вовні. Вона злякалась, а він пита: «Чого ти мене лякаєшся? Тепер холодно, я грошей ніде не зароблю, то я поліз на хату, та взяв кожух, та пошив собі кожухані чоботи — того в мене і ноги такі страшні тобі, а ти не бійся мене, стели постіль та лягай спати зо мною». Так вони ту ніч переспали. Вона на утро пішла до куми знов, каже: «Еге, кумасю, правда ваша,— каже,— ноги в вовні, ще й хвіст ззаду». А кума каже: «Тепер ти, кумо, вечерять не вари, а візьми своє благословенсь * та, як прийде, то ти його перехрестиш та швидко тікатимеш до мене». Прийшов він до неї, ще й сонце не зайшло. Вона й перехрестила його своїм благословенсьм та й тікає прямо до куми. Він за нею в погонь. А кума вже одчинила двері сінешні і хатні. Вона мерщій в сіни вскочила, а кума зачинила двері» (від селянки с. Литвяки С. Пулькіної).

Подібні оповіді зустрічаються ще в збірниках Афанасьєва, Іванова ¹².

Наші народні оповіді не містять ніяких подробиць про зв'язки дияволів із жінками, але, за одностайним свідченням відьом усіх країн Західної Європи, вияви ніжності в диявола — холодні, крижані ¹³. І все ж від диявола народжуються діти. Так, у 1743 р. у Києві жінки вбили нещасну щойно народжену дівчинку, як «бісище» ¹⁴. Те, що в народі існує уявлення про шлюбне розмноження чортів у їхньому середовищі, доводить повір'я, що вихор і завірюха — то бісові весілля ¹⁵, а також перекази про народження чортенят ¹⁶, прийняття їх сільською повитухою, яка отримує за це полотно, що не зменшиться, доки не буде розмотаний весь сувій ¹⁷; крім того, існування багатьох варіантів казки про чортову матір, котра зображується звичайною мало-

* Йдеться про ікону, якою батьки благословляв до шлюбу.— О. Т.

руською бабусю, позбавленою, як взагалі вся жіноча половина нечистої сили, будь-яких демонічних ознак.

Ось як змальовує чортову матір, наприклад, п'ятигорська, Лубенського повіту, казка. Коли жінка, яку син послав до нечистої матері, зайшла в хату, «там у горниці сиділа баба, хазяйка, і спитала: «За чим ти прийшла?» Та поодорожкалась, дає їй гостинець, паляницю і каже: «Послав мене син до чортової матері, так я й прийшла». Хазяйка її пригостила добре, як слідує, випроводила її і дала булку». В лютвяківській, Лубенського повіту, казці побачення з нечистою матір'ю зображується майже так само. Посланий до неї чоловік «підійшов під вікно і каже: «Хазяйка! Пустіти на ніч». Вийшла баба, одчинила двері та й каже: «Куди тебе Бог несе?» — «Послав мене брат к нечистій матері». Увійшов в хату, перехрестився. Баба каже: «Хай Бог помагає». Іншого посланця чортова мати ласкаво називав «сянку» і дає йому добрі поради. Німецький чорт має ще й бабусю¹⁸. Про таку малоросам нічого не відомо.

Чорти не лише народжуються й живуть, але й помирають. Їх їдять вовки, стріляють мисливці; у тому числі славетний Семен Палій якимось застрелив чорта. Їх вбивав блискавка і спалою сонце¹⁹. Не лише слабкістю своєї природи український чорт схожий на давнього селянського бога пастухів Пана, а й зовнішністю: рогами, козячими ногами у воші, хвостом²⁰. Пальці в чорта криві²¹. Ця зовнішність часто змінюється, залежно від обставин, з примхи чи на необхідність. Часто з'являється він у вигляді баранця, білого баранця, півці, барана²². У французьких селян чорт також з'являється білим ягням, яке може скинути у воду необережного подорожнього, або ягням чорним, кульгивим. Зглянувшись, селянин бере його на плечі і несе. Ягнятко робиться все важчим і важчим, ралтом із реготом оголошує, що воно — диявол, і тікає²³. Крім того, чорт перетворюється ще на козеня і коня²⁴, в такому вигляді зображували його і малоросійські письменники Гоголь і Стороженко, а також на білу собаку, чорного півня²⁵, білого півня²⁶, ворона²⁷.

Чорт перевтілюється в різноманітні людські образи, наприклад, немовляти, як видно із такої народної оповіді: «Сиділа жінка з дитиною ізвечора, а чоловік спав. Коли чує — щось шумить, мов іде. Підїхав та й гука: «Одчини, молодиче!» А вона злякалась, впустила дитину з рук та й мовчить, побіліла. А воно за вікном: «Одчини нам, хоч дитину переповить». Коли це дитина за вікном не своїм

голосом: «Кова, кова!» Молодиця тоді на чоловіка: «Демиде! Демиде!» Схопився він до вікна, а воно як загуло, а дитина: «Кова, кова!» (Від селянки м. Снітин Харитини Олійникової.) В народних оповідах Лубенщини чорт часто з'являється у вигляді хлопчика з великими блискучими очима, також «хлопця такого, як орап»*.

У такому ж вигляді зустрічається він у збірниках казок Рудченка і Афанасьєва²⁸. Часто диявола можна побачити в образі хлопця, який залицяється до дівчат, наприклад, у таких народних оповідах.

1. «До однієї дівки чотири роки ходив парубок. Потім він поїхав на поле, а вона не знала, що він поїхав. Вийшла увечері гуляти і догуляла до півночі. Нема жениха. Пішла у клуню спати. Лягла, лежить і дума: «Чи прийде, чи ні?» Приходить, сідо на підлогу, насіння луза із-за пілу. Потім як поросне лущини — аж луна по клуні пішла. Вона говорить: «Се ти?» Мовчить. Лежить вона ні жива ні мертва. Потім схопилось, у долоні заплескало і хто й зна, де й ділось».

2. «Ходили на досвітки дівки, і в однієї жених був. Полягали спати, не діждали того жениха, і так, що вже всі поснули. Приходить щось під вікно і стукає. Дівка почула, думала, що то її жених, пішла відчиняє. Дійшла до вікна, коли стоїть щось чорне вище вікна. Вона думає: «Чи він, чи не він?» Пішла, двері відчинила і пустила його. І думає: «Оце ж він увійде у хату». Жде, жде — немає. Острах її взяв, давай будить дівчат: «Ходім шукати, що воно таке?» І передивились — і нема нічого» (від селянки м. Снітин Палажки Одокієнкової).

Прикидається нечистий і сусідом селянина, як це бачимо з такої оповіді: «Покійний Савка їхав з ярмолку ніччю. Стріча його мужик і каже: «Здрастуйте! Підвезіть мене». Савці він показується мов сусіда. «Сідайте, — каже, — підвезу». Сів той на віз. Так важко стало копяці везти, що й не підвезе. Приїхали додому; встав Савка, товариша нема — дівся, хто й зна де. Шукає Савка, каже: «Я з товаришем їхав». — «Да Бог з тобою, де той товариш? — каже жінка. — Покличать товариша вечерять?» Шукали, шукали, не нашли. Повечеряв Савка, ліг спати — на возі щось пищить, потім стогне. Ізвива він посемейство — не чуть. Та, мабуть, так із тиждень Савці було: все присоглаша: «Сідайте коло мене, вечеряйте!» А то забувається, біжить. Поки не освятили хати; аж тоді нечистий годі, одсахнувся».

* Арап. — О. Т.

Нечистий подарував Савці накожні (від Н. Кедевої, с. Литвяки).

В іншій народній розповіді Лубенського повіту чорт у вигляді товариша селянина, який ішов зрізати очерет, завів того далеко в болото.

Чорт, який наймитує у господарів,— улюблена тема народних оповідей. Тут виробляє він дива: за одну мить скошує цілі лани пшениці, перевозить і обмолочує разом скирди. У казках Афанасьєва він служить у гончаря²⁹. Він відробляє у бідняка за вкрадений останній кусень хліба³⁰. Цю ж тему використав Манжура у творі «Як чорт шматочок хліба одслужив». Вона ж уведена до повчальної комедії графа Л. М. Толстого «Перший винокур».

Іноді чорт з'являється у казках священником, паничем, паном, подібно до західноєвропейських уявлень — кавалером з вогненным пером³¹.

Усе це — зовнішні ознаки малоруського диявола. Розумові ж його здібності уявляються народові ось якими. У більшості розповідей чорт зображується дурнем³²: його обдурює наймит³³, б'є мірошник³⁴, б'є та обманює жінка³⁵. Чорт не вміє відгадати, на чому їде селянин, який в'їжджає на поле верхи на жінці³⁶. Чорт взагалі підкоряється бабі. Вона мучить, б'є, щипає чортів³⁷, стриже, обваривши голову окропом, боляче голить³⁸. Казки про нездотадливість чорта відомі у слов'янському, німецькому фольклорі³⁹ і у валлонів^{40*}, де чорт одержує за навпільну роботу на свою долю ластя моркви, солому, як і в казках Рудченка. На підставі таких відомостей малоросійські письменники також зробили негативний висновок про розумові здібності чортів. Іващенко говорить, що чорт взагалі не дуже страшний, він простака і легко потрапляє в тенета⁴¹. В. П. Горленко теж пояснює, що чорти у малоросійських казках комічно зображуються у вигляді куцих⁴². Чубинський зауважує, що чорт швидше комічна, ніж грізна істота⁴³. Богданович у нарисах про Полтавську губернію називає його блазнем⁴⁴. Майже такої самої думки був і покійний Костомаров.

Чорт — сумнівний винахідник і технік. Його винаходи якісь недовершені. Він зробив віз, та не міг здогадатися, яким чином його вивезти із майстерні. Він винайшов вітряк, але не міг його добудувати⁴⁵. Інакше, втім, зображується такий винахід у народній оповіді, записаній у селі Хитці Лубенського повіту: «Зробив хазяїн млин зов-

* Кельтське населення Південно-Західної Британії.— О. Т.

сім і молоть став, так тільки сидить, із мірки жменею насина під камінь. Приходить до його чорт: «Здоров!» — «Здоров». — «Що ти робиш?» — «Мелю, насипаю зерно». — «Що ти мені даси, як я так зроблю, що само зерно бігтиме?» — «Що ти схочеш?» — «Я схочу, що як насипить у мірку, та що розсиплеться, то моє». — «Ні, я так не обіцяю, а то ти иарошне підчепиш; а то, що хазяїн укриде або мірошник». І так він зробив йому кіш і коричче, і стало падать зерно під камінь» (від І. Нагоринського).

Ця розповідь уводить нас у малорозроблену народною уявою сферу угод з дияволом. Відомо лише, що угода укладається на перехресті кров'ю з мизинця контрагента⁴⁶. Такий спосіб застосовувався звинувачуваними: Ільком Човпилем, «що записався кровію своєю князю бісовському і всім бісам на службу душею і тілом на тридцять років», і Іваном Роботою, який відступився від Бога і віддав себе демону⁴⁷. При всій стислості малоруських відомостей про угоди із чортами помітно, однак, що тут диявол зображується далеко не таким, як на заході, блискучим юристом, знавцем теорії угод, який колись затягнув паузу Сильвестра до пекла із хвальковитим вигуком: «*Tu non pensavi gu'io loico fossi!*»⁴⁸ Навпаки, у нас юридичні здібності диявола визнаються посередніми, що видно, між іншим, із оповіді, яку я записав від Н. Кедевої з села Литвяки: «Живе чоловік бідненько, надумав: «Піду десь грошей чи не розживусь». Іде лісом, а проти його дід: «Здоров. Куди ти ідеш?» — «Піду, чи не дасть хто грошей». — «Еге! Іди, й я дам. В тебе жінка хороша?» — «Хороша». — «І діти є?» — «Є». — «Я тобі дам грошей, а ти ж мені оддаси матір із дітьми?» — «Оддам». — «У вівторок прийдеш за грішми». Пішов той чоловік у вівторок за грішми. Виходить до його ірод. «Ну, іди, — каже, — мішок наставляй». Узяв насинав. «Ну, — каже, — неси, а я прийду до тебе у середу ввечері за матір'ю і за дітьми». Чоловік приніс гроші додому і не хвалиться жінці, що буде. Просяться до нього в середу два старці на ніч. Він і каже: «Я б пустив вас, люди добрі, так не пущу». — «Чому не пустиш?» — «Я так бідно жив і ходив грошей шукать, то дав мені ірод, а я пообіцяв матір з дітьми оддати, так сьогодні прийде увечері». Старці кажуть: «Нічого, хоть і врийде, ми не боїмось». Коли се так як часів у дванадцять іде під вікно, каже: «Здоров був один!» А старець і каже: «Удвох добре говорить, а втрох молотить, а четверо коліс — то буде віз, а п'ятого колеса не треба до воза», — а тоді чоловікові: «Є в тебе квочка з

курчатами? Візьми влови та викинь йому». Чоловік той узяв, уловив і викинув йому квочку — матір в дітями. А ірод і зговорив: «Ну, щастя твоє, що так ізробив: і дечим пожив, і жінка дома зосталась».

Значно більшу спритність виявляє диявол у поширенні зла, як це видно із усних і друкованих джерел: чорт, на вчивши чоловіка музиці, при цьому калічить його⁴⁹; краде гроші у скнари, який вішається⁵⁰; спалює пасічника в курені; заморочує чоловіка так, що той ріже дружину замість вівці. Чорти, прийшовши на досвітки у вигляді парубків, відрізають голови дівчатам і вішають за коси на кілках⁵¹.

Особливо характерною є казка, записана в с. Хитці від І. Нагоряньського: «Був бідний парень і зачав свататись. Не посватався. Іде дорогою, зустріча його нечистий дух. «Де ти був?» — питає. «Свататся ходив, і давно сватаюсь, і ніяк не посватаюсь через те, що я бідний, нема у мене нічого». Нечистий каже: «Я тобі совіт дам, тільки послухай мене. Піди ти у город і найми собі хату, і до тебе щоб ніхто не ходив, опроче я ходитиму; і сім год не стрижись, сім год не вмивайся, сім год нігті не зрізай, а я буду до тебе ходити, денги ізносити. І заживеш собі грошей много. Будеш ти людей рятувати тими грішми — позичати. Прийде до тебе генерал позичати гроші по нещастю, що він визичив із казни денег, казна його хоче цінувати, і ти йому зговориш: «Визичати — визичу, а ти за мене дочку оддаш заміж». А в генерала три дочки, і він скаже: «Не можу так, треба розпитатися дочки». Так і було, як казав нечистий. Пішов генерал, спитав старшої дочки: «Желаш заміж за такого-то вийти?» — «Не хочу!» — «Сейчас голову долой!» Середульша сказала: «Я піду, хоч він некрасивий, я вас пожалію». Пішов генерал, говорить: «Оддам дочку, тільки не старшу; середульша охотиться». — «Для мене все рівно, хоч і найменшу», — каже парень. І визичив грошей. «Ну, голубчик, — каже генерал, — прибувай, коли ти схочеш, оддам дочку». Явився до того парня чорт: «Ну тепер я тобі дам друге наставленіє: іди до цирюльника, хай тобі бороду побриє, хай тобі волосся підстриже, хай нігті позрізує. Піди у лавки і купи собі саму найдорогшу одежу і надінь на себе убрання». Прибрався він, тоді пішов до генерала дочки сватати, і на середульшій батько благословив вінчатися. І тоді уже старша із своєї досади пішла та повісилася. Приходять вони з вінчання, і ніхто не бачив, а молодому ввидівся той самий, що наставленіє давав. «Наставив, — каже, — тебе хазяїном і хо-

рошу жешу тобі дав, а собі другу узяв, старшу дочку генеральську. З тим і розійдемося!»

Чортам приписують винайдення горілки і тютюну⁵².

Ось що говорить місцева легенда про походження тютюну: «Нечистий хоч кого іскушає, і в церкві, як служеніє йде, так і він є. Він тільки тоді виходить, як херувим поють. Батюшки сказали понавішувать на всіх вікнах во ім'я Господнє, щоб він не мог нікуди вискочити з Божого храма. Так він, як стали херувим співать, хотів вискочити, так не мог. До дверей ирибіг — не можна, у вікно шпигнув — упав, заревів і убивсь. «Хай лежить,— кажуть батюшки,— поки служеніє отойде». Тоді його взяли, винесли і думають: «Що йому робити: законать? Спалить його, щоб не було його й пам'яті». Насходились туди пани дивиться. Спалили його, і нема з його попелу, а тільки, де він перегорів, симена стали. Пани радяться і що ж воно за симена? Один поміщик забрав і посіяв дома, щоб подивитись, що буде із тих сименов. Виорали велику грядку таку, засеменили, посіяли. Поросла трава, і з'їхались пани усі до міста, дивляться — поросла якась трава, а хто його зна, до чого вона? Ось іде чужий пан до них: «Здрастуйте. А чого ви тут ходите?» — «Удивляємось, що воно за трава». — «Вона очень хороша, людям пользує. Її курить кожному чоловіку хороше, робиться полегкість». Розказав той чужий пан, що коло табаку робить, як і пасинкував. І тоді пошрочавсь і каже своєму кучерові: «Не журись, брате, наша фамілія не пропала, не пішла ні во що, скрізь будуть потреблять». То був нечистий» (від козачки с. Литвяки Д. Бугайової). За іншою місцевою оповіддю, чорти заманюють селянина, який ішов до церкви, в ліс і тут дарують йому трубку і навчають курити. Чорт підніс також тютюн пустельнику⁵³; захопив і забрав дитя, яке понюхало тютюн⁵⁴. Чорт розвів і бур'ян: осоку, папороть, кукіль та ін.⁵⁵

Улюбленим житлом чортів, окрім пекла, вважаються: болото, очерет, кущ бузини, суха верба⁵⁶, вода, у яку коли входять, то примовляють: «Чорток, чорток, не ламай кісток, ти з води, а я в воду»⁵⁷. Тут він, однак, не може знаходитись иостійно. «Як на голодний святвечір на Йордані святять воду*, чорти виходять із води. Мати казали, щоб ні валу, ні ганчірок — нічого не було тоді надворі. Кажуть, нібито він ховається у вал або в ганчірку» (від селянки

* Напередодні Водохрещів святкується «голодна кутя». Цілий день люди постуять, а на вечерю їдять пісні страви.— О. Т.

с. Литвяки С. Павликової). У лубенській веснянці також болото виспається житлом диявола... «А сей буде у болоті між чортами старший»⁵⁸. Чорт перебуває ще в глибоких ямах, корчмах, повітках, порожніх напівзруйнованих будівлях, млинах⁵⁹. За лубенським повір'ям, на всякому млині є чорт. «Вітер маленький, і всі млини стоять, а один рухочиться так, що нічого не можна зробити. І крило одіб'є, і пальці повибиває, поки чорт не награється» (від І. Нагоряньського, с. Хитці).

Окрім таких улюблених жител, чорти іноді ще утримують право власності на певні місця, як видно із оповідей, записаних від козачок с. Литвяки Одарки та Лукери Бугайових: «Старий орав по весні після Великодня, а я з дитиною дома була да зовиця. Богу помолились, вікна похрестили і полягали. Лежимо, я поколихую дитину в колосочці погою, коли як захурчить на хаті двічі, так просто так, як що возом проїхало, а на полу і глина од стелі оподпадала... і не чуть. Коли слухаєм — у хижі стука, мов майструє сокирою. Та дівчина лежить та каже: «Що нам тепер робить, чи тікати, чи кричати?» Більше часа ми лежали, а воно майструє. Троньки одійшли, повставали, посідали, ну тікати у двері — що Бог дасть! Коли воно як трісне у двері, я думала, що смерть; а ми за дитину, та на піл у вікно. Вискочила попереду дівчина у вікно, подала я їй дитину, коли як унаде горщик із величці додолу, і ми упять полякались, там і понадали біля вікна. Господи, се злодій, нам би хоч з душами утекти! Побігли у сарайчик, там угорі покладені дошки, ізсадила я туди дівчину і дитину подала, а сама не злізу — високо. Вийшла з сарайчика, подивлюся піду, що вони забрали. Не можна до хати дійти — страшно. «Сиди ж ти, Мар'є, а я буду тікати». Утекла до дядини, через тини плигала, гукаю: «Дядино, одчиніть!» Вона одчинила, помітила, пита: «Чого ти, Бог з тобою? Іди в хату». Увійшла я в хату, засунула дядина двері, засвітила. Стала я розказувати. «Боюсь,— каже дядина,— і я». Сиділа я часів два. «Ходім, обдивимось». Фонар засвітили. Обійшли кругом хату, нема ніде нічого. Одсунули двері, ввійшли в сіни, драбина в сінях стояла. Коли воно взяло драбину та поставило під двері під шпугу і підперло так, що нема средства вирвати драбини: так поставило міцно. Очепились утръох, не вирвем. Сказали батьку, а він і каже: «То вас лякав домовик». А дядина і каже: «Накади ладаном у хаті». Половина нашої старої хати була не на хорошому місці. Було, як не скинь колоски додолу, то вона по всій хаті гойдаса; а то на хаті щось гур-

коче, двері підпира драбиною. Мати стали казати, щоб нову строїли хату, бо не можна жити: бояться. Батько вистроїли другу хату і перешли жити, а ту стару наняв чоловік. От ліг він на печі спати, коли вони на полу танцюють і грають. Дивиться — люди, тільки чорні і хвости ззаду. Одні танцюють, а другі грають. На другу ніч чоловік той ліг на полу. Пішов він надвір; іде знадвору, не знайде дверей — усе вовна. Підняв руки угору, не найшов стіни, а лапнув за п'яку, за страшну, бородату. Так воно кинуло того чоловіка об землю, вибило руку і ногу».

З метою запобігання подібним сутичкам всюди у Малоросії, вибираючи місце під хату, насипають жито в чотирьох кутках наміченої будівлі, і, якщо жито зрушене, краще не будуватися: «будуть чорти товктись»⁶⁰. Іноді, проте, селянину вдається і уживатися з чортом в одній хаті⁶¹.

Чорти, за народними повір'ями, володіють не лише певними частинами земної поверхні, але і її надрами, де вони охороняють заговорені скарби⁶².

Про близький зв'язок чортів зі скарбами свідчить, між іншим, і той факт, що як ті, так і другі перетворюються на однакових тварин. Так, у народних оповідях Лубенського повіту скарб явився у вигляді запряжених коней («Коні ротами зівали, грали»), а в ніч перед Різдом вороний кінь переходив дорогу дітям, які ішли до церкви. Те ж саме і в таких двох снітинських легендах.

1. «У Снітині на Великдень ішов чоловік і бачив: льох у горі одчинений, світло горить, і у льоху білий кінь стоїть коло дверей. Піднявсь вітер, щось хряп, хряп — і все засунулось з гори, не знать і дверей. І тепер за горою єсть мов рівець» (від Н. Івахненка).

2. «У Снітині одкривався льох. У тому льоху був дід, сивий кінь і собака. Туди ходили з процесією, так не відуть: свічі тухли».

Скарб у вигляді коня зустрічається і в друкованих джерелах: у Іванова, Грінченка, Арендаренка⁶³. Крім цього, скарб являється у вигляді бика, білого барана, козла, кози, собаки, кішки, півня та курки⁶⁴. Скарб часто являється і у вигляді діда⁶⁵, у білорусів — білуна, що живе в житі. Хто його перехитрує, одержує золото з торби⁶⁶.

До народної демонології входять також домовики, лісовики, водяники та вогненні змії. Про перших у центрі Малоросії не збереглося ніяких повір'їв, за винятком лише того, що домовик являється у страшний четвер на горіщі. А в Харківській губернії домовика ще можна побачити під

Різдво, Новий рік, Світле свято, іноді і в інший час. З'являється він або в образі людини у вовні або діда, ще — барана, собаки, козла⁶⁷. Характер домовика двоїстий: у глибинці він зберігає ще риси предка — бере участь у справах і роботі господаря, дає йому поради, оберігає звичаї і добропорядність, не дозволяє, наприклад, жінкам спати големи⁶⁸, вириває коси жінкам, які ходять з непокритою головою⁶⁹, але не вступає у зв'язок із ними⁷⁰. В інших випадках домовик нічим не відрізняється від диявола. У збірнику Манжури⁷¹ домовик залицяється на горіщі до жінки і лазить у вікно до дівчини в образі парубка. До того ж повір'я про лісовика в Малоросії не були поширені так, як на півночі, хоча б через нестачу лісів. Тут він зберігає ще іноді зовнішні ознаки силвана і сатира^{72*}, але здебільшого нічим не відрізняється від звичайного диявола, перетворюючись на тих самих тварин⁷³ і займаючись тим самим: викраданням немовлят і проклятих дітей, купівлею душ, викраданням жінок і зв'язком з ними⁷⁴.

В Малоросії заблуканий подорожній переконаний, що з ним жартував лісовик⁷⁵. Водяник також вважається в наш час звичайним чортом, який живе у воді⁷⁶. Найчастіше він перетворюється на рибу або людину, хоча може з'являтися час від часу і в образі тих самих тварин, що й інші чорти. У народних оповіданнях Іванова водяника витягають з води гачками. А в народній оповіді Лубенського повіту водяник, якого зловили неводом, вдарив рибалку в обличчя хвостом і втік з хати з великим галасом. Водяник, перетворившись на людину, спочатку мирно розмовляє з рибалкою, курить люльку, потім раптом перевертає і викидає на берег човен, намагаючись втопити співбесідника. В оповідях Іванова⁷⁷ водяник також перекидає човни, псує млин і рве греблі.

Повсюди у Малоросії збереглися ще згадки про жертви водяникам. У Харківській губернії, щоб вмилостивити водяників, їм підносять сіль, хліб, варену рибу, дохлих коней і мертвонароджених дітей⁷⁸. Пасічники, аби справи далі йшли успішно, топили перший рій в жертву водянику і домовику⁷⁹. За снітинським повір'ям, «як водяні чорти греблі рвуть, то вони сердяться, що нема їм приходу ні-

* С и л ь в а н — давньоіталійський лісовий бог. Зображувався в селянському одязі із серпом і плодами в руках, супутниками його були коза, собака й змія. С а т и р — давньогрецький лісовий демон, бог плодочості, мав вигляд напівлюдини-напівкозла.— О. Т.

якого, так треба їм коня вкинути у воду в збруї або хоч із возом» (від К. Прихідькіної).

Про жертви розповідається в таких переказах Лубенського повіту.

«Був собі чоловік, і в його була дівка. Їздив риби ловить, і хто не поїде — нема, а в його повен човен. Ну, до того дійшлося, що явилися нечисті йому на лицю і кажуть: «Ти не сам ловиш, а ми тобі наганяєм. Що ти нам за те даси?» А він каже: «Що я вам дам, як у мене нічого нема?» І він саме насеред ями. Вони кажуть: «Як ти нам нічого не обіцяєш, ми тебе утопим». Так він сказав: «Єсть у мене дочка Марина, беріть її». Ось приїхав додому і хвалиться. Баба каже: «Хай тебе самого візьмуть, як Марину отдавать!» Через время поїхав він з Мариною по дрова. Ось їдуть з дровами, він сів на сані наверх дров. І де взялося три квака й кажуть: «Ти нам пообіцав Марину, а баба твоя не повеліла». Ось поки привезла додому та дівка, а його й духу нема» (від Г. Нагорянського, с. Хитці).

«Найшла мати собі дитину, і стало воно плакати, а мати каже: «Щоб тебе чорти взяли!» Стала та дівчина рости. Росте, росте, як з води йде. І стала вже дівка така, що стали люди сватати. Посватали її люди, і то вже таке до вінця йти. Пішли вони: їдуть од вінця і стали через греблю йти, і молода в жовтих чоботях. І вмазала молода чобіт, каже: «Тепер же ви ідіть помаленьку, а я чобіт обмию». Вона тільки стала чобіт обмивать, взяла у воду впала. Тут зробили крик, що втопилась молода. Стали люди її шукать, витягать... Потім її не знайшли. А той молодий остався вдовцем. Так її почали поминати, що вона умерла. І так, може, й год, може, й два не було звістки ніякої. Потім у сусіда знайшлася дитина в жінки. Прийшов він просить тії молодой мати: «Ходім, бабусю, до нас». Вона пішла, побула, своє діло зробила, вернулась додому і лягла спать. Коли щось під вікно стука і гука: «Бабусю, одчиніть! Ходімте до нас». — «Я у вас вже була». — «Ходім, пожалуста, ще». Вона вбралась, пішла. Він її вів, вів, узяв та вкинув у воду. Коли там у воді такий дім хороший і дочка її рідна, та, що втопилась, там сидить, каже: «Спасибі вам, мамусю, що прийшли до мене, мене одвідали». Бабувала стара у своєї дочки, потім пита: «Коли ж ви мене, діти, одведете додому?» А він каже: «Коли привів, тоді й одведу». Діждали вечора, він її взяв і поніс додому. «Ну, — каже стара, — приходьте, прошу покорно, і до мене в гості». — «Спасибі, що кличете, прийдем». Діждали Великодніх свят, посходилися до матері всі три дочки і всі

три зяті. Гостювали вони вдень, як слідує бути, а то — вже вечір, і допилися вони до того, що той нечистий пішов поверх столу танцювать. А ті старші сестри зробили з соломини хрестик та йому ззаду встромили за комір. Так він там так і лопнув. Його молода плаче: «Нащо ви мене осиротили? Тепер вже мені ні до вас, ні до їх. Лучче б мене не кликали» * (від селянки с. Литвяки Є. Пулькіної).

У Малоросії збереглося значно більше повір'їв і розповідей про вогнених зміїв, ніж про інших фантастичних істот, крім, звичайно, чортів, що пояснюється постійним підкріпленням цих уявлень світловими явищами, про які очевидці переказують ось що.

«Я ще дівкою бачила змія. Ідемо з подругами з вулиці додому, то він летить з-за Сули такий, мов жменя конопель» (Литвяки).

«Летів він, як в'язка соломи, я впала ниць» (Піски).

«Я на віку чотири рази бачив змія; перший раз стояло нас на юлиці шість парубків. Коли де й він узявсь, летів клубком і обсипав нас іскрами. Полетів на провалля. Другий раз ішов я сам на юлиці, співаю. Він мов з Чумакова двора на Мар'їн сад полетів. Летів низько, такий, як міх ковальський. Третій раз нас троє і дві дівчат гуляли. Летів він високо з Якимової левади. Род днища, розпарусивсь і іскри малі. Четвертий раз я воли пас. Летів він тоді найвище з Снітина на Стінку. Мов угору та вниз, як горобець» (Снітин).

«Бачив змія; як сорока, і стать, як сорока. Ніс довгий. Іскрить дуже наперед і назад. Зайшов за хмару» (Лазирки).

«Двічі бачила змія: голова — клубок, а далі мотовило. Згинається, як гадина. Низько летів, іскрив» (П'ятигорці).

«Летіло таке, як заступ. Упало, мов діжа» (Войниха).

«Сиділа я на полу, і повз мене загуло, неначе човен, так, як сонце, зійшло. Він не вглядів» (Піски).

«Дівкою двічі бачила змія. Голова велика, як діжа. Довге, страшне, сідало на вигоні» (Литвяки).

«Змій летів такий, як коромисло, і вгору, і вниз огонь розсипа, сажня чотири вишини, і полетів вздовж сея. Під животом мов червоне, крилами маше, огонь силпе» (Хитці).

«Летить коромисло довге, род чоловіка, пики не видно, так і осяє» (Хитці).

«Летить, так і осяє село. Довгий, так як чоловік, розпарусився, так із його огонь і креше» (Литвяки).

* Справжня утоплениця після одруження з водянником ніяких демонічних ознак русалки не дістає, і русалкою її народ не вважає.

«Посідали ми на юлиці, коли змії летить та аж призирається. Більш аршина удовж. Паруси такі, мов у коня хвіст» (Снітин).

«Іхав я у Снітин на Мизиновку. Змії сів на ярмо. Голова і все у його аж осіяло, були місця по йому і чорні. Бики жахнулись бігти, я вдержав їх, перехрестивсь, а він знявся і полетів» (Литвяки).

Такі і подібні свідчення давно вже дали підставу науці припустити, що у вогненному змієві уособлюються народом блукаючі вогні, повітряні метеори, падаючі зірки і блискавка⁸⁰. Вогненний змії являється дівчині, рідше молодиці, у вигляді якоїсь яскравої, привабливої або цінної речі, яка лежить на дорозі: голки, мотка червоної заполочі, стрічки, коралів, шовкової хустини, червоного жіночого пояса, червоної запаски, срібних або золотих перснів, червінців, зовсім рідко рибки, як у такій поетичній розповіді, занисаній від козачки с. Литвяки Д. Бугайової: «Заспівав вечірній півень, а дівці здалось, що вже досвічаний. Схопилась вона, убралась: «Піду вже я, мамо». Мати спиня: «Не іди, бо ще рано». — «Проведіть мене хоч трішечки; я піду у строк*». Мати її вивела з вулички: «Іди, дочко, не бійся, тільки хрестись». Вона собі іде, увійшла так як верст дві, коли це перед нею як посиплються зорі, так її стане аж у вічі жовто, не видко, куди йти. Вона злякалась; підійшла так із гони, коли лежить плитка серебряна, велика, побільше ложки. Стане дівка переходити колію, то і плитка перескоче і впаде. То дівка та перейде впять у ту колію, і плитка впять перескоче і ляпне. А дівка вже так ізлякалась, сама собі каже: «Господи милостивий! Мені мати казала хрестись, а я й забулась». Стала хреститись. Так він тоді огнем як засипав перед нею, як заіскривсь. Як заступ зробивсь із тієї плитки, рванув бурєю, каже: «Догадлива!» А вона впала і лежала до світа, прийшла утром, уже робочі снідали. Лежала тиждень, схвачувалась. Виливали переполох: виливалась така риба із парусами, як він підкидавсь та іскривсь перед нею».

Дівчина, що взяла предмет, на який перетворився змії, повинна чекати вночі відвідин. Афанасьєв так змальовує ці відвідини: «Змії, пролетівши по небу полум'яною смугою, розсипається іскрами над знайомою хатою і через димар увиходить до дівчини або самотньої молодипі незрівняним красенем. Після того дівчина сохне»⁸¹. Новосельський навіть називає змія «*plugawy zwodziciel ko-*

* Йдеться про тимчасову роботу (частіше на сезон польових робіт). — (Л. Т.)

біет»^{82*}. Але, займаючись майже виключно переслідуванням жінок, змії не вступає з ними у зв'язок, а лише кохається і ссе їм груди⁸³. Позбутися його важко. В одній з казок, зібраних Манжурою, чоловік узяв крила змія, який літав до дружини⁸⁴, але спосіб цей небезпечний. За усною розповіддю, у подібному випадку змії, змушений тікати, підналив хату. Навіть випробуваний спосіб викликати в змія відразу рятує не завжди, як видно з таких народних оповідей.

«Ішла дівка з ярмарку, платок лежить, червоний, шовковий, поперек дороги. Дівка зраділа, вхопила в пазуху, не перехрестила з радості. Принесла додому та в скриню положила, а ввечері прийшла мати, дівка й здумала: «Покажу я матері ту найду, що найшла». Відчинила скриню, коли лежить панич на всю скриню. А вона тоді дума: «Чи мені сказати, чи мовчати? Покину я скриню, то він піде». І мовчить до вечора. Ввечері посиділи, полягали спати. Так як опівночі іде той панич до неї і ляга коло неї. Дівка пита: «Що ти таке?» — «Панич». — «Чого ж ти вночі ходиш?» — «Я тебе люблю, і буду я до тебе ходити і багато грошей дам». Бере ліву грудь і ссе. І так він лежить, поки йому треба, і піде. Ніхто його не чує. Подивилась вона вдень у скриню — нема. «Ну, може, він вже й не буде ходити». Мовчить, нікому не каже. На другий вечір упяць він іде. Вона йому каже: «Чого-таки ти до мене ходиш? Хіба паничеві просту любить?» — «Я тобі цілий мішок грошей принесу!» Мовчить вона — нічого. Ляга він, бере ліву грудь і ссе. Два місяці ходив і приніс їй мішок грошей і поставив у скриню. Її мати пита: «Чого ти така жовта стала?» Вона й дума: «Чи мені матері признатися, чи ні?» — «Кажі, признавайся, чого ти жовта, ти чимсь больна?» — «Ні, мамуся, нічим не больна, а до мене панич ходить». — «Що він тобі робить?» — «Груди ссе, мамо». Узяла мати придавила її груди, коли кров. «А, дочко, він кров твою ссе. Я вже догадалась, що се за панич до тебе ходить. Чом ти давно не кажеш?» — «А що ж йому тепер, мамо, зробити?» — «Якось придумаєм, що робить. Візьми, дочко, нароби кукол великих багато, повбирай у плахти, платками позав'язуй і поставляй їх по лавах і на вікнах посаджай і на столи настав пляшок, чарок і хліба наклади, в печі підпали; сядь на порозі, двері одчини і чешись, а в пелену насип сім'я — і косу чеши, і сім'я їж. Як прилетить він і буде тебе питати, то ти скажеш, що в хаті весілля, що

* Плоговий звабник жінок (польськ.).— О. Т.

ти заміж ідеш; а як спита: «Що їси?», то скажеш: «Нужу». Так та дівка зробила. Ось він біжить: «Здрастуй! Що в тебе в хаті?» — «Весілля». — «Оце й ти чешешся». — «Еге». — «А їси що?» — «Нужу». — «Хіба ж таки можна нужу їсти?» — «А хіба можна сатані до християнина ходити?» Так він бурєю пішов і дах зірвав і більше його не було» (від Д. Бугайової).

«Ішли дівки на Великодніх праздниках, і одна нагледіла срібний перстень на дорозі і сховала його в пазуху. Прийшла додому, стала шукать у пазусі — нема. Вечором приліта до неї змії, вона і говорить: «Чого ти до мене? Я зовсім не знаю, що ти таке». А він одвіча: «А як ти мене знайшла, зраділа і приголубила?» — «Я найшла не тебе, а перстень». — «Ні, то був я». Ніяк вона од нього не одкараскалась, став він до неї літать; начав їй груди ссать, і вона після того похудала і така зробилась, що не спосібна по світу ходити. Її парубок став говорить: «Чого ти така худа стала?» — «Найшла лихо — перстень, а то не перстень, то я найшла собі змія». — «Сядь ти коло вікна, як місяшно буде, і чеши собі волос, а в пелену сім'я насип і їж». Ось змії приліта до неї; як побачив, що вона нужу їсть, як здвинувся, осмалив їй волос і сказав: «Ти не моя, а я не твій!» (від селянина с. Хитці І. Нагорянського).

«Жили чоловік та жінка, і в їх була дівка красива. Та й іде вона до води із відрами, коли лежить намісто справжнє, вона взяла його й не перехрестила. Ночує вона надворі в клуні, коли летить таке, як коромисло, та й спустилося. Вона дивиться у дірочку, коли воно спустилося, мов зірки скакають. Перекинувся, став такий красивий пан; як струснув за двері, так вони й одчинились. Він до неї та й давай груди ссать. Та все до неї літа та доссав, що вона вже, як соломина, стала жовта. Стали мати і батько казати: «Що їй таке?» Вона не признається. А то стала в хаті спать, а він прилетить та вверх та все кров ссе. І присовітували люди: «Набери сім'я у черепочки, і на тім плечі постав черепочок, і на сім. І розпусти свої волоса, і чеши, і їж сім'я». Ну, вона так і зробила. Прилетів змії, перекинувся паном, каже: «Що ти робиш?» — «Чешуся». — «А їси що?» — «Нужу». — «Хіба ж таки християнська віра нужу їсть?» — «Хіба ж таки нечиста сила християнську кров п'є?» Так він перекинувся та крилами як ударив її, так вона злякалась та й умерла (від Харитини Олійникової, м. Снітин).

Поведені свідчення про чортів та їх різновиди викликають упевненість, що в основі всіх демонічних істот,

створених народною фантазією, лежить людина з її інстинктами, пристрастями і діяльністю. Головна особливість цих істот — здатність до перевтілення — властива також і людям: відьмам і вовкулакам.

IV

УКРАЇНЬСЬКА ВІДЬМА

Зовнішність відьми. Випробування та підготовка до діяльності. Перетворення, літання, збирання відьом, шкідлива діяльність останніх, спрямована на особу та власність, майно. Обереги од відьом, лови відьом, випробування водою, спалення, побої, каліцтво, конфіскація майна. Природна смерть відьми.

Гидка, зловісна баба із гачкуватим носом, червоними очима, що дивляться вниз, — такий портрет відьми в малоруських та західноєвропейських етнографічних збірниках¹. Усі народні оповіді Лубенського повіту додають до цього портрета ще такі риси: «Відьма в лиці міняста, жовта, очі чорні — глибоко. Погляд у неї негарний. Її по очам пізнають. Вона на сонце праведне не буде дивитися і в церкві усе дивиться униз». Крім характерних рис обличчя, головною ознакою відьми вважається хвіст. Упевненість в існуванні хвостатих людей поширена між віддаленими арабськими, африканськими, меланезійськими племенами². Ще одна ознака відьми — чорна смуга волосся від потилиці до пояса (як у в'ятки) — трапляється тільки в народних оповідях про відьму в Харківській губернії³.

Перелічені особливості можуть належати, звичайно, тільки «родовитій» відьмі; ученою ж — може стати кожна жінка, що витримала випробування. Це випробування, як

вишпиває з друкованих джерел⁴ та усних народних оповідей, що були записані мнєю в Лубенському повіті, полягає, окрім наруги над святиною⁵, ще й в образному уявленні майбутньої діяльності відьми та її долі. Та, що має пройти випробування, йде опівночі до річки, звідки вилазить гаддя, вона його видоює і бере зубами; потім гади хапають сир з такою жадібністю, з якою потім вони розірвуть відьму або її душу. Дещо інше випробування відьми в таких народних оповідях: «Жінка просила своєї куми: «Навчи й мене відьмити». А кума каже: «Не видержиш». — «Видержу». — «Приходь завтра». Увечері прийшла та жінка до куми, і кума повела на їх собрание. Здохла кобила, і в кобилі і гади, і черепахи, і жаби; і туди тій кумі пролазить. Вона те побачила та й назад, а ті відьми навели їй причину, і вона опалимоніла, ума тронулась» (від селянина с. Піски І. Рябича).

«Одна жінка другу вчила, повела до колодки (а в тій колодці черви ворухаться) і сказала: «Як ти вивчишся відьмою, так отак на тім світі будуть твою душу черви точить. А як поведу тебе до річки,— щоб ти не боялась, стояла». Повела, тричі свиснула. Вискочили нечисті. Стали вони її розважати (ту, що вчилась), казати: «Поступай до нас, і буде тобі хороше жити». І та жінчина перелякалась, не схотіла» (від селянки м. Снітин Д. Сизоненкової).

«В Хитцях є баба, усі кажуть — відьма. Вона і других обучала. Узяла собі двох молодичь, і узяла паляницю, і повела їх до комашні; узяла розломила надвоє паляницю і половину устромила у комашню, а другу половину переломила ще раз на два куски, і ті молодичі танцювали кругом комашні і їли той кусок. А відьма приказує їм: «Танцюйте, танцюйте, а то і поклоніться тій комашні». Потім сказала: «Ідіть додому і не оглядайтесь назад, поки аж додому не дійдете, а вранці встанете до схід сонця і підете туди до комашні і той шматок візьмете». А чоловік ішов та й чув їх розговор та взяв той шматок виїняв та собаці й оддав. Встали ті молодичі утром, пішли до тієї комашні, довбались, довбались, та нема нічого — уже взято. Пішли вони до тієї, що вчила, і давай її допрошувати: «Нащо ти взяла? Сама клала, сама й узяла!» А вона їм божитья, що не брала. Давай вони спориться і за коєи водитья, так що і люди взнали. Жінки ті кажуть відьмі: «Сяка-така, дочко! То хоч як-небудь було молоко в наших корів, а тепер нема ніякого» (від селянина с. Хитці Д. Погорілого).

«Чоловік бачив, як дві відьми у саду поскидали записки

і очіпки і ходять до вишні або груші, мов до корови» (від селянки м. Снітин К. Прихідькіної).

Багато знань, які необхідні для подальшої діяльності, одержують відьми, зірвавши квітку папороті. «Вони ходять на Івана Купала і ждуть, як цвіте папороч. Вона тільки половину ночі цвіте, а то сейчас же опада. Розрізують долоно і запинають під шкуру, щоб все знати»⁶.

В основі будь-якої діяльності відьом лежить уміння обертається на живі істоти та неживі предмети, без чого сама діяльність ця не завжди була б можливою. Здатність до перетворення часом обмежується лише дванадцятьма видами предметів, у які перетворюється відьма⁷, а часом така здатність визнається майже безмежною⁸. Відьма обертається, між іншим, на собаку з жіночим обличчям⁹, кішку, пацюка, мишу¹⁰, на птахів¹¹, зміїв¹², жаб¹³, кваків¹⁴, комах¹⁵.

Такі ж перетворення відьом відомі і в зарубіжному фольклорі. Шотландські відьми переслідують парубків у вигляді кішок¹⁶, італійки особливо часто на початку XVII ст. обертались на кішок¹⁷; валлонки і фламандки — на собак, кішок, ворон і сорок, сицилійки — на жаб¹⁸. І в перетвореннях, і в літанні відьом важливу роль грає мазь, яка виготовляється за західноєвропейським рецептом із людського, особливо дитячого, жиру, стружок від олятрів та церковних годинників¹⁹; у малоросів — з олячих мізків, собачих кісток і людської крові^{20*} або тільки майського масла і сажі²². Вже в казці Апулея «Золотий осел» Памфіла після вживання подібної мазі перетворилась на сову і полетіла; французька відьма кричить: «Epen hé-tan!» — і летить на лозині²³; вимазана мазю німецька відьма летить гола на помелі, кочерзі, мітлі²⁴; фламандські відьми літають на козлах, ґратах, вилах, дрючках, мітлі. Вилітаючи, теж кричать: «Через трубу! Вище дерев, будинків, вище всього!»²⁵ І малоросіянка, намазавши під плечима, «пурхне, як горобець, вверх» на кором'яслі, частіше — на мечику з терниці²⁶. «Якось ночтю зійшлись відьми у хату до хазяйки, а наймт не спять, дивиться. Мотаються вони по хаті, наварили вареників і, хто їх зна у віщо, вмочили. Кожна з'їсть вареника і летить вверх» (від селянки м. Снітин Д. Сизоненкової).

Галасливою, безладною юрбою, як у «Фаусті» Гете, поспішають відьми з усіх усюд у темну ніч, що ледь освіт-

* В одному з оповідань збірника Іванова²¹ відьми натираються ко-рою осика. Як це узгодити з загальновідомим страхом відьом перед осикою?

лепа місячним, кривавим сльвом блукаючих вогнів на Guy de Döme, Бароону, Брокен, Лису гору * на свої зібрання. Відомості про малоруські збіговиська відом короткі та неспирязні, певне через те, що процесам про чаклування не надавали значення. Головує відьмак або вовкулака **, прикажчик,— взагалі такий, що стримує діяльність відьом. Вони ж тільки залицяються до чортів, не вступаючи в альянси, танцюють, немов грають у війну або навіть у ляльки, за місцевими оповідями³⁹. У західноєвропейському фольклорі, де відьмак — нікчема (Michilet la sörciége), на зібраннях відьом головує сам сатана у вигляді козла з людським обличчям. Відьми вечеряють стравами без солі, після вечері танцюють в масках, дранті або голі (молоді, як зауважує Гете), повертаючись одна до одної спинами. Після танців йде меса навиворіт, а потім учасники віддаються фізичним зловживанням і протиприродним порокам. На завершення сатана спалює себе, а відьми беруть попіл для нових злодійнь⁴⁰.

Дії відьом різноманітні: часом вони виглядають як безвинний жарт, пустощі, як ось у таких народних розповідях:

* Йдеться про місяця, куди відьми збираються на шабаш.— О. Т.

** Слово «вовкулака» має різні значення. Так називають: 1) жертв відьом, але не тих, про яких йдеться, а більш майстерних, подібних до Цирцеї. Іноді вони обертають на вовків увесь весільний поїзд²⁷, частіше — окремих осіб. За білоруськими повір'ями, жінка обертає на вовка на строк до семи років²⁸. Теця перетворює зятя у вовка за те, що бив дочку²⁹. Дівчина кидає стрічку на хлопця, що її вкинув, і обертає його на вовка³⁰. Жінка досягла того ж, почепивши чоловікові на шию мотузок³¹. Як жертви відьом, вовкулаки цієї категорії не можуть мати над ними ніякої влади; 2) за загальнонародськими віруваннями, є такі, що здатні перетворюватися взагалі і зокрема — обертатися на вовків. Крім класичних розповідей про таких перевертнів, ще в Деннах в Америці правили тирани, які перетворювалися на собак; за яванським переказом, принц блукав у вигляді собаки³². Дикунки взагалі вірять у перевертнів, які обертаються на лева, тигра, гісну тощо. У судових процесах XVII ст. звинувачені свідчили, що вони натиралися мазаю, перевертались на вовків, розривали і їли дітей³³. В Катанії жінка відчиняє двері чоловікові-вовкулаці після потрібної вимоги, щоб не бути розірваною на шматки³⁴. Валлонський вовкулака розідрав зубами жінчин фартух³⁵. Хлопець, якого батько побачив у вигляді вовка, перекинувся назавжди у вовка і втік³⁶. Хазяїн обертався на вовка, перескочивши через пеньок³⁷. Про вовкулаків останньої категорії народ зауважує: «Відьмами заправля самий головний вовкулака, або відьмак» (іноді отаман, упиряка)³⁸.

«Старик ішов з шинку пізно. Колишня б'є його по ногах, він пада. Доходить до свого двора — валом переснована улиця. Як уплутавсь він у той вал, кричить: «Рятуйте!» Два чоловіки вивели його, довели додому, кажуть: «Парасю! Візьми свого чоловіка». Тим же чоловікам не було валу, а старику єсть — обмарило» (від селянина м. Снітин М. Івахненка).

«Пішли ми на різдвяних святках на досвітки, на грище, на Дивинщину *. Дійшли на солонці. Мороз — аж скалки скачуть. Місячно. Нас чотири йде. Де взялась горохова копиця, коло нас кругом вертиться; що ми ступим, то вона не дає ходу, а в нас ні в одного нема й палиці. Ми й просим: «Пусти нас, дай нам ход». Вона й посунулася на кладовище» (від нього ж).

До менш небезпечних справ відьом може бути віднесена їзда на хлопцях, як у гоголівському «Вію» ⁴¹ та подібних до нього народних казках **, а також примусове літання з допомогою тирлича *** (*volantia minor*) ⁴³.

Але пізніше вже ассирійська відьма, проникаючи в хату, отруєє їжу, зурочує очима, язиком, вузлами, зіллям, напоями, чарами ⁴⁴; західноєвропейська теж умертвляє, викрадає, наводить причину на дітей, спричиняє викидні і народження калік, відбирає спроможність чоловіків, сіє сімейні чвари, вночі душить людей у вигляді *Nachtaar* ⁴⁵. Малоруська відьма також ходить **** уночі з відром і ссе кров з сонних, умертвляє людей, викрадає дітей або «псує», «їсть їх очима», пожирає трупи ⁴⁶. Від шкідливої діяльності, що направлена виключно на особу, відьма переходить до заламування закруток на хворобу, смерть, пошесть, збитки, всихання лісу ⁴⁹, псування хліба ⁵⁰. За місцевими переказами, закрутки робляться так. «Відьма бере зверху пашню, скрутить навпаки, переламує пополам, загне до кореня і до землі у кустик заткне. Не можна зжинать; хто

* Снітинський куток.

** Про поширеність провідного мотиву «Вія» свідчать, між іншим, казка племені Ба-Ронка, яке живе на берегах Делагоа, про принцесу, що лежала в домовилі в церкві. Принцеса з'їла кількох солдатів, поки останній охоронець не нагодував її і не напоїв вином, завдяки чому уникнув смерті ⁴².

*** Приворотне зілля, яке збирають перед Івановим днем на Лисій горі.— О. Т.

**** У всіх цих випадках відьма блукає або як звичайна жінка, або ж летить сама її душа, а тіло залишається на місці ⁴⁶. За нашими народними, а також сипдальськими і середньовічними французькими повір'ями, душі відьми, якщо вертається і не знаходить тіла на тому самому місці, не мож в нього вже ввійти ⁴⁷.

зажне — заболіє або вмере». Закрутки робляться вдосвіта в самій сорочці⁵¹. На вузол зламу кладуть попіл, сіль, землю із цвинтаря, шкаралупку з яйця, зерна, вугілля⁵².

Викрадання відьмами зірок також можна трактувати як шкідливу діяльність. «Звідохватка зніма світову і полунішню зірку, щоб не було дощу і для того, щоб півні не співали, щоб їй вільно ходить цілу ніч». «Дівка полізла на небо та зняла зірку — так сарана і вилетіла, — од того і повелась», — розповідають селянки. Для того, щоб зняти зірку, відьма лізе на хрест догори ногами⁵³ або — вгору на вістрі ножа⁵⁴, зняті зірки зберігаються в закопаних глечиках на горішцах⁵⁵. Вже давно наука наблизила це викрадання зірок малоросійською відьмою до світових повір'їв про знищення, пошкодження та крадіжку світил під час затемнення. Дикуни тоді галасують, стріляють, бажаючи відігнати ворожий дух, що погрожує світилу. В літописах затемнення розглядаються як пошкодження або загибель світила. Лоухи замикають сонце і місяць у скелю, фессалійська чаклунка — в коробку⁵⁶.

Флобер, наводячи в «Спокусі св. Антонія» різні вірування, між іншим зауважує: «La lune tremble sous l'incantation des sorcieres». За народними уявленнями, відьми перешкоджають довільному рухові стихій. Таке вірування належить до найдавніших і найпоширеніших. Корінф, наприклад, утримував приборкувачів вітрів⁵⁷. У кафрів * чаклуни називається творцем дощу⁵⁸. В сучасній Бельгії народ вірить, що відьма помахом руки⁵⁹ або помела вибликає блискавку, підіймає бурі, які перекидають хати і вітряки, зривають дахи, дерева⁶⁰. І українська відьма насилає грозу, град, вихор, сніги, морози, висушує росу і замикає дощові хмари в комору або в горщик у вигляді жаби. Якось хлопець витягнув за вказівкою відьми кілок, що спричинило зливу⁶¹. Відьмам іноді приписують псування полів горобцями, гусінню, іржею; садів — плодояжеркою⁶².

Нарешті особливим різновидом шкоди, що її завдають відьми, є псування худоби взагалі і тільних корів особливо. У цих останніх відьма забирає молоко не тільки безпосередньо, але й на відстані. В одній з народних оповідей, що я записав в Лубенському повіті, невістка відімкнула чоп в сусі, звідки полилося молоко, а свекруха прибігла, волаючи: «Усю череду повалила»⁶³. Крім корів, відьма здоює ще собак, кішок, жаб, ящірок, гадюк⁶⁴, через що і масло, яке готує відьма, є «гадюче, жаб'яче, черепахе».

* Давня назва народу коса, що живе в Південній Африці.— О. Т.

Тож коло діяльності відьом, за народними уявленнями, досить значне, але є певні категорії осіб, що за самою своєю природою виключені з цього кола: первістки⁶⁵, останні в сім'ї та сьомі, як свідчать такі народні оповіді.

«Ішла я з матір'ю. Собака біла, а очі червоні, сиділа під тинном. Може б, вона матір заняла, так вони ідуть та просять: «Не займай, я тобі нічого не заподіяла». А я в матері сьома, так мене не займе. Первого, сьомого і мизинка — не займа» (від М. Скрипчиної, м. Луком'я).

«Ішла я з поля, думала, що буркунина цвіте. Дойшла. Коли кішечка лащить до мене, а занять не займе. Ішла за мною аж додому, а не займе — що я сьома» (від неї).

Решта людства охороняє себе від відьом різними засобами та прийомами. Мак, конопля, кропива та ін. — це засоби оборони малоросів; шипшина — грузинів, звіробій (*hypericum perforatum*, *l'hypericon*), жовтець (*polygonatum multiflorum*) — західноєвропейців⁶⁶. У Римі на Іванову ніч для захисту від відьом продають помела. В Падуанській провінції жінки в ту саму ніч качаються в росі, охороняючи себе таким чином від відьом⁶⁷. Грузинів і білорусів захищають тоді ж вогнища⁶⁸. Тваринами, що охороняють від відьом, вважаються першонароджений собака⁶⁹ і півні, про що свідчать перекази: «Той півень, що манісінький співа, і у його три пір'їни більших, і відьми ті пір'їни виривають, щоб нерано співав». «Півень-почакун, що найперід співа; як він заспіва, то всі півні співають». «Баба зібрала у мірку тих курчаток, що тиждень як вилупились, і взнала, де півники, де курочки. Тоді давай зараз валапшит півники; а ті москалі, що стояли на квартирі, питаються: «Нащо ти, бабушка, так делаєшь?» Вона говорить: «Оце на то я, діточки, роблю, що то півень, що валашений*, за дванадцять дворів не допустить відьми до оселі. Як відьма іде, то він почує та заспіває, так вона ніколи не дойде до того двору».

До переваг первородства належить здатність побачити відьму без особливих приготувань; інші ж, бажаючи побачити відьму, мусять присісти за тинню: «проти тині вона не побачить». Краще всього присісти за бороною, яку почали вранці і закінчили до заходу сонця⁷⁰, хоча борона не завжди охороняє від навіювання. Наприклад: «Чоловік засідав за бороною. Відьма прийшла і питає: «Сидиш за бороною, то й говори зо мною». Він скам'янів і сидів. Вийшла його жінка, бороны останвила і в хату ввела»

* Каплун.

(м. Снітин). Подібні розповіді наведені у збірниках Куліша та Іванова.

Побачивши відьму, треба вхопить її ззаду, «ловить за в'язи або за волосся, більш ні за що не вдержши; брать треба зверху, рукою на видлі. Як візьмеш відьму, то руки не розправляй і не перемінйай, так і держи; як розправиш — вона вискочить і нема, пішла». «Був парубок і ходив на вулицю. Його відьма не раз била, а він не знав, що й казать. Сказав йому батько: «Хватай її на видлі, то принесеш». Вийшов він; клубок став проти його котиться. Він схопив на видлі; приніс до дверей, став у другу руку брать — не знать, де й ділась. Батько сказав: «Не перемінйай у другу руку; як узав, так і неси». Він поніс у хату, поставив в кочергах на швайку. Устав утром, аж сидить жінка, плаче» (від Д. Сизоненкової, м. Снітин). Ще ловлять відьму, забуваючи цвяхи в те місце на стіні, куди лягає тінь від відьми⁷¹.

Відьму, яку на місці злочину не спіймали, а лише підозрювали, піддавали випробуванню водою. Таке випробування, або ордалія, відоме скрізь і не тільки середньовічним, а й давнім народам, а також дикунам — полінезійцям, червоношкірим, африканцям, і базується воно на переконанні, що вода відштовхує винуватого, через що він і не тоне⁷².

У XVIII, навіть у XIX ст., відьом ще купали у Правобережній Україні⁷³, але про купання їх у Лубенському повіті і, здається, у всій центральній Лівобережній Малоросії не збереглося ніяких історичних і етнографічних даних. Потоплення відьом було не тільки випробуванням, а й стратою⁷⁴. Проте значно частіше чаклунство в Західній Європі каралось спалованням, особливо в XVI і XVII ст., а в Польщі навіть і в XVIII-му. Ще 1793 р. спалено 14 жінок біля Кракова⁷⁵. Польським впливом слід пояснити випадки спалення відьом у 1827 і 1831 рр. в Галичині під час засухи і холери⁷⁶. Траплялись і у Великоросії поодинокі випадки спалення чаклунок⁷⁷. В білоруських піснях зберігся натяк на такий спосіб страти:

Купальской ночі
Випеклі ведзьмі очі...
Заб'ю ведзьму кочергою,
Спало ведзьму головушою⁷⁸.

В середній Малоросії немає жодних згадок про спалення відьом. Напевне, тут воно ніколи не мало місця. В народній місцевій розправі над відьмами переважають побої, що супроводжуються катуваннями, тілесними по-

шкოდженнями, рідко — штрафом, як свідчать такі перекази:

«Одна хазяйка вночі прокинулась, бачить: жінка без очіпка і в сорочці корову доїть,— чуть, як молоко дзюрка. Хазяйка та взяла лопату, прибігла, тричі вдарила, та не влучила по відьмі, а по землі. Хто хоче влучить відьму, хай б'є по її тіні *» (від М. Івахненка, м. Снітин).

«Один вовкулака парубкував, і дівка його любила, а він її не хотів. І хотіла вона з його посміяться ноччю; схватилась йому на плечі, а він її за передні лапи взяв і пішов з хлопцями. Заходять на досвітки, і він її посадив на лавці. Дівки стали сміятися з тієї собаки, хлопці хотіли бить. Він каже: «Не бийте, хай гуля». Сидить вона на покуті. Потім ідуть на другі досвітки. Бере її на плечі той парубок та й несе. Обносив усі досвітки, і вона нагулялась, і тоді лапи взяв передні та й порозрізував і сказав: «Ступай собі, та більш не зважуйся того робить» (від І. Христича, с. Піски).

«З досвіток ішли парубки, душ шість, і де взялась сучка і вдарилась у ноги. Вони всі поторопіли і кажуть: «Що воно таке? Піймать її». Ушіймали і занесли на досвітки. Вона давай скавучать, руки лизать їм. Той каже: «Лапу їй одірвать», другий: «Ухо одрізать». А третій каже: «Знаєте що? Рот розірвем». Розідрали їй рот і випустили її. «Тепер ми визнаєм, хто ти такий!» І okazалась баба — лежить, нездорова. Вийшла невістка на вулицю, питають її: «Де ж мати?» — «Лежить больна». — «Чим?» — «Рот болить». Стала вона криворотата. Узнали, що відьма настояца, а то тільки подейкували про неї» (м. Снітин).

«Манчиха була скажена баба: кача по дорозі, гуде, свинку підкида. Чоловік під коровою застав та й око вибив підпорою» (від Г. Мартищенка, с. Литвяки).

«Я вже дівчиною великою була, а в мене тіток дві. Вони ходили на улицю. Одна прийшла раніше, а друга пристояла з хлопцем та йде послі додому, пізніше. Йде, коли доїть корови щось уночі. Вона пристояла, подивилась — стоїть жінка без запасок, без очіпка — доїть корову. Дійниця велика, як діжка, а ремінякою зачеплена за шию. Пішли хлопці та взяли відьму у загороди під коровою, увели в хату. Дядько каже: «По'друбую руки». А вона впала в ноги, як узляла просить, та «оддала їм півгорода свого і принесла юпку білу, щоб не явили, що вона була;

* У фламандців молоко, яке здоїли після відьми, ставлять у піч і б'ють по ньому дрючком, вірячи, що б'ють по самій відьмі⁷⁹.

дівці подарувала днице * і сказала: «А молоко висипте на тік і розметіть мітлою і прибийте осиковим кілком, то не то я вже не піду, а ніхто не піде у ваш двір». Як висипали молоко, так така калюжа — куди вам! Мов після дощу» (від К. Прихідькіної, м. Снітин).

Та й природна смерть відьми важка ⁸⁰. Щоб полегшити муки, вона повинна передати кому-небудь свою силу, наприклад, дочці: ця остання зразу ж стає відмою ⁸¹. Щоб полегшити передсмертні страждання відьми, свердлять іще черинь на печі і зривають крайній сволок ⁸². Останній прийом, як уявляється, може бути згадкою про давній звичай робити в могилах і труні отвори, щоб виходила душа (звичай, що залишився в готтентотів **, самоїдів ***, червоношкірих і фіджійців ^{83****}), для цього ж передбачалась посмертна трепанація черепа ⁸⁴. Місцеві народні оповіді так змальовують смерть відьми:

«Відьма вмирала трудно, повертіли стелю, та впала глина їй на губи, вона й кончилась. Вийшла жінка з хати, коли чорний собака вискочив з-під стелі» (М. Якимовська, м. Луком'я).

«В одного чоловіка мати була відьма. Вона стала вмирати, та що збунтується умирати — ніяк не вмере. Чужа баба сказала: «Прорубайте в стелі дірку, вона вмере». Прорубали — вона й умерла» (А. Різниченкова, с. Волчок).

«Занедужала велика знахурка і відьма, пролежала неділю чи дві; потім прийшло розрізнятися душі з тілом. Реве, язик вивалила, як блюне кров'ю, різаною ***** такою, просить: «Зорвіть стелину, то я швидше умру». Взяли зірвали стелину, то вона стала ревити так, як на рекговищі скот. Люди повтікали з хати геть усі, поки вмерла» (Є. Курп'єва, с. Шек).

«Домаха заболіла як і слід, а потім стала нічого не помімати; лежить, а два її сини і дві дочки держать за руки і за ноги, а чуже боїться приступити до неї. Лежить вона, зареве, мов скотина, нелюдським гласом, гавка, як собака, обома руками доїть, мов корову. Вони мучились, мучились, що сумно людям чужим, то стали черинь вертіть свердлом, так як дерево, зривали й стелю. Вона й умерла.

* Дощечка для ткання.— О. Т.

** Готтентоти (самоназва від «кон-коїн» — справжні люди) — давні жителі Південної Африки, яких майже винищили європейські колонізатори.— О. Т.

*** Народ угро-фінської мовної групи, який живе в Сибіру.— О. Т.

**** Населення островів Фіджі, австронезійської мовної сім'ї.— О. Т.

***** Червоною.

Брат рідний ходив її убирать, чужі боялись, так з неї стала кров іти, бігла до порога; і ночви підставляли під лаву. Нагнало її — така, як бочка...» (П. Кириленкова, с. Тишки).

«Як відьма умирала в Крем'янці, то за один день не вмерла. На другий день уже зовсім умерла; стали убирать — вона реве, як корова. Її усі покинули, порозходились і стелину зірвали. Коли на третій день дівка біжить до сусіди, просить: «Ідіть, бо мати вмирає». Стали її вбирать, а вона було вмерла, а то знов не хоче. Уже на п'ятий день прийшла дівка знов і каже: «Ідіть, уже мати вмерла». Узяли борошна, сала — чого треба — і пішли. Посходились. До вечора діждались, заховали її. А вона — та, що вмерла, — прийшла до дочки і каже: «Скиньте з мене запаску, бо не таку наділи». Їм було б надівать синю, що до плахти, а вони наділи чорну, ту, що жінки у будень носять. Ще раз приходила вона до дочки, іще щось з нею приходило біле. Так од того часу дочка вже не жила в тій хаті — закляте місто» (М. Романченкова, с. Волчок).

Викладені дані приводять до висновку, що малоруські народні оповіді і повір'я про відьом, співпадаючи у найдрібніших деталях із західноєвропейськими, відкривають цікаві риси найдавнішого світогляду людства: віру в перевертнів, в основі якої, як гадає Спенсер, — постійні зміни рослинних та тваринних форм у самій природі; віру в дуалістичне існування, тобто в діяльність душі окремо від тіла, що ґрунтується на уявленнях про реальність сновидінь; віру в можливість управляти стихіями і викрадати зірки, в основі якої — незнання законів природи і величини небесних тіл.

Проте правові західноєвропейські та малоросійські погляди на відьму помітно відрізняються. В нашій юридичній практиці не було відомо такого виняткового порядку судочинства, як на заході, — з ув'язненням як єдиним запобіжним засобом проти ухилення від суду, тортурами, позбавленням захисту, безапеляційним вироком, смертною карою, конфіскацією усього майна в родині обвинуваченої. Причина порівняно поблажливого ставлення малоруського народу до відьом полягає, між іншим, в уявленнях про вроджені здібності відьми, які виключають злу волю; у слабкому розвитку в народній свідомості уявлень про змову з дияволом; у відсутності в українському минулому усілякої ересі — а отже, і ересі чаклунства, і звідси — у повному неврочанні духівництва в питання про відьом.

З М І С Т

Таланчук Олена. Вступне слово	5
I. МЕРЦІ	9
II. РУСАЛКИ	19
III. ЧОРТИ	26
IV. УКРАЇНСЬКА ВІДЬМА	48
Примітки	62

Літературно-художнє видання

Милорадович Василь Петрович УКРАЇНСЬКА ВІДЬМА

Нариси з української демонології

Упорядкування, переклад і передмова Таланчук Олени Михайлівни. Примітки Милорадовича Василя Петровича та Таланчук Олени Михайлівни. Художнє оформлення Вишинського Ігоря Аркадійовича. Редактор Г. В. Рогач. Художній редактор М. С. Пшінка. Технічний редактор С. І. Павлюк. Коректори Н. П. Романюк, С. В. Гордіюк.

Здано на виробництво 15.12.92. Підписано до друку 04.03.93. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура Бодоші. Друк високий. Умовн. друк. арк. 3,78. Умовн. фарб.-відб. 4,62. Обл.-вид. арк. 3,95. Тираж 50 000. Зам. 2—3394.

Видавництво дитячої літератури «Веселка», 254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфаніма», 252057, Київ-57, Довженка, 3.

Милорадович В. П.

М60 Українська відьма: Нариси з української демонології / Упорядл., пер., передм. О. М. Таланчук; [Приміт. В. П. Милорадовича та О. М. Таланчук]; Худож. оформл. І. А. Вишинського. — К.: Веселка, 1993. — 72 с.: іл.
ISBN 5-301-01343-2

Відьми, русалки, унірі, домовики, чорти — ці так давно створені народною уявою дивовижні образи — не тільки матеріал для вивчення історії народу, його мови, давньої філософії. Вони й досі живуть у свідомості сучасної людини і не втрачають свого впливу на подальший розвиток українського етносу. Отже, щоб пізнати самих себе, духовну культуру свого народу, треба вивчати і його вірування.

Нариси з української демонології відомого українського етнографа і фольклориста є цінною історико-науковою розвідкою, цікавою не лише фахівцям, а й широкому колу читачів.

М 4802050000—131 БЗ—2—8.93.

ББК 82.2(УКР)

206—93

118300

GENE

GENE